

**T.C. DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**GEÇ HİTİT SANATINDA PLASTİK ESERLER
ÜZERİNDEKİ ARAMI ETKİLERİ**

Cengiz ZEYREK

Danışman

Doç. Dr. Duygu Sevil AKAR TANRIVER

İZMİR- 2021

TEZ ONAY SAYFASI FAKÜLTE TARAFINDAN EKLENECEKTİR.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Geç Hitit Sanatında Plastik Eserler Üzerindeki Arami Etkileri” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../...

Cengiz ZEYREK

İmza

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Geç Hitit Sanatında Plastik Eserler Üzerindeki Arami Etkileri
Cengiz ZEYREK

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Arkeoloji Programı

Bronz Çağı'nın sonlarına doğru Anadolu'da büyük ve köklü değişimler yaşanmıştır. Bu değişim, bölgeyi olumsuz etkilemiş ve bölgedeki istikrarı tamamıyla bozmuştur. İ.Ö. 13.yy. sonlarında Güney Mezopotamya'da Kassitler çözülmüş, Mısır Hanedanlığının Mezopotamya üzerindeki etkisi zayıflamış ve Anadolu'da Hititler yıkılmıştır. Bu değişimlerden bölgede en az etki gören, coğrafyasından ötürü Assur olmuştur. Bu değişim ve yıkımın başlıca sebepleri: göç dalgaları, farklı etnik gruplar, kuraklık, kıtlık ve iç karışıklıklardır. Bu karışıklıktan ötürü Anadolu-Mezopotamya arası bakır ticareti sekteye uğramış ve zorunlu olarak daha önce de kullanılan demir kullanımı yaygınlaşmıştır. Böylece Tunç Çağları bitmiş ve yeni bir çağ başlamıştır. Bölgede oluşan otorite boşluğu ve istikrarsızlıktan ötürü, Güney Mezopotamya ve Arap çöllerinden Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya İ.Ö. 12.yy. ortalarından itibaren göçebe halkların büyük göç dalgaları başlamıştır. Bu göç dalgaları Batı Sami Kökenli pastoralist halk olan Aramiler önderliğinde gerçekleşmiştir. Sızıntı şeklinde asırlarca süren göçler sonucu bölgenin bütün etnik yapısı değişime uğramıştır. Bu göç dalgaları başladığında Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da genel olarak yerel halk Hurriler, Hititler ve Luwilerin oluşturduğu kozmopolit etnik bir tabakalaşma mevcuttu.

Hitit İmparatorluğu kuruluşundan itibaren askeri ve siyasi yoğunluğunu, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerine vermiştir. Bu adımlar

neticesinde sözü edilen bölgede Hititler adına diğer Anadolu bölgelerine kıyasla daha fazla nüfus oranı oluşmuştur. Bu nüfus yoğunluğu Hititlerin yıkımından sonra Anadolu ve Kuzey Suriye’de, Hititlerin devamı olarak nitelendirilen kendilerini imparatorluğun varisi olarak gören irili ufaklı kent devletlerinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu kent devletlerinin yöneticileri ve halkları, bölgeye yeni gelmiş Aramilerle yaklaşık yarım asır boyunca birlikte yaşam sürmüştür. Bu birliktelik neticesinde sanat, kültür, inanç gibi kavramlarda birbirlerinden etkilenmeler yaşanmıştır.

Anahtar kelimeler: Geç Tunç Çağı, Demir Çağı, Geç Hitit, Assur, Arami, Anadolu, Mezopotamya, Göç

ABSTRACT

Master's Thesis

Aramic Effects On Plastic Works In The Late Hitite Art

Cengiz ZEYREK

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Archaeology

Archaeology Program

Towards the end of the Bronze Age, great and radical changes took place in Anatolia. This change negatively affected the region and completely destabilized the region. In the late 13th century, the Kassites dissolved in Southern Mesopotamia, the influence of the Egyptian Dynasty on Mesopotamia itself weakened, and the Hittites in Anatolia were destroyed. Assyria was the least affected by these changes in the region due to its geography. The main reasons for this change and destruction were waves of migration, different ethnic groups, drought, famine, and internal turmoil. Due to this confusion, the copper trade between Anatolia and Mesopotamia was interrupted, and the use of iron, which was necessary before, became widespread. Thus, the Bronze Age ended, and a new age began. Due to the authority gap and instability in the region, from Southern Mesopotamia and Arab deserts to Northern Syria and Southeastern Anatolia large migration waves of nomadic people began in the middle of the 12th century. These waves of migration took place under the leadership of the Arameans, the pastoralist people of Western Semitic origin. As a result of centuries of migration interweaving between geographies, the entire ethnic structure of the region has changed. When these waves of immigration started,

there was a cosmopolitan ethnic stratification of Hurrians, Hittites and Luwis in general in Northern Syria and Southeast Anatolia.

Since the Hittite Empire has given the weight of its military and political policies to Southeastern Anatolia and Northern Syria, a large population was provided to this region. This population led to the emergence of large and small city-states in Anatolia and Northern Syria. Such city-states saw themselves as the inheritors of the great kingdom in Anatolia and Northern Syria after the collapse of the Hittites. The rulers and people of these city-states lived together with the Arameans who had just arrived in the region for about half a century. Henceforth, this patchwork of diverse ethnic populations influenced existing concepts such as art, culture, and beliefs.

Key words: Late Bronze Age, Iron Age, Late Hittite, Assur, Aramaen, Anatolia, Mesopotamia, Migration

GEÇ HİTİT SANATINDA PLASTİK ESERLER ÜZERİNDEKİ ARAMİ ETKİLERİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
TABLolar LİSTESİ	x
EKLER LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM HİTİT İMPARATORLUĞU

1.1. HİTİTLERİN SİYASİ TARİHİ	3
1.2. HİTİTLERİN YIKILIŞI	15
1.3. HİTİTLERİ ARDILLARI	17

İKİNCİ BÖLÜM BRONZ ÇAĞI SONU: GÜNEYDEN KUZEYE GÖÇLER

2.1.GÜNEYDEN KUZEYE GÖÇLER	20
2.2.1.ARAMİLER	21
2.2.1.1. Aramilerin Kökeni	21
2.2.1.2. Aramilerin Yayılım Alanları	24
2.2.1.3. Aramilerin Siyasi Oluşumları	27

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GEÇ-HİTİT KENT DEVLETLERİ

3.1. KARGAMIŞ KRALLIĞI	30
3.2. MELİD KRALLIĞI	34
3.3. TABAL KRALLIĞI	38
3.4. ZİNCİRLİ (SAM'AL) KRALLIĞI	41
3.5. GURGUM KRALLIĞI	44

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GEÇ HİTİT SANATI

4.1. GEÇ HİTİT SANATINA BAKIŞ	47
4.2. GEÇ-HİTİT SANATINDAKİ BİÇEMLER	47
4.2.1. Geleneksel Hitit-Biçemi	50
4.2.2. Assur Etkili Geç-Hitit Biçemi	51
4.2.3. Assurlaşmış Geç-Hitit Biçemi	52
4.2.4. Aramileşmiş/Fenikeleşmiş Geç-Hitit Biçemi	53
4.3. GEÇ-HİTİT SANATINDAKİ ARAMI ÜSURLAR	
4.3.1. Sam'al (Zincirli) Örnekleri	53
4.3.2. Maraş (Gurgum) Örnekleri	58
4.3.3. Tabal Örnekleri	61
4.3.4. Sakçegözü Örnekleri	62
4.3.5. Kargamış Örnekleri	63
4.4. LEVHALAR	66

SONUÇ	100
KAYNAKÇA	102
EKLER	116

KISALTMALAR LİSTESİ

AfO	Archiv für Orientforschung
ARAB	Ancient Records of Assyria and Babylonia
ASOR	American Schools of Oriental Research
B.C	Before Christ
C.	Cilt
CAH	Cambridge Ancient History
CHLI	Corpus Of Hieroglyphic Luwian Inscriptions
Cm.	Santimetre
Çev.	Çevirmen
Ed.	Editör
Fig	Figure
G-H	Geç-Hitit
HDO	Handbook of Oriental Studies
İ.Ö.	İsa'dan önce
İ.S.	İsa'dan Sonra
Km	Kilometre
Lev.	Levha
M.	Metre
M.Ö.	Milattan Önce
No.	Numara
RIMA	The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods
s.	Sayfa Numarası
SAAB	State Archives of Assyria Bulletin
Ss.	Sayfa Sayısı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vol.	Volume
Yy.	Yüzyıl

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Geç-Hitit Sanatı Kronolojisi (Ekrem Akurgal)	s. 48
Tablo 2: Geç-Hitit Sanatı Kronolojisi (Winfried Orthmann)	s. 49
Tablo 3: Geç-Hitit Sanatı Kronolojisi (Muhibbe Darga)	s. 49

EKLER LİSTESİ

EK 1: İç Anadolu'da erken dönem Hitit buluntu yerlerini gösteren. (Harita)	ek s. 1
EK 2: İ.Ö. 14. yy. Hitit dönemi Kuzey Suriye. (Harita)	ek s. 1
EK 3: Hitit Dönemi Batı Anadolu Haritası. (Harita)	ek s. 2
EK 4: Geç Bronz Çağı, Anadolu ve Kuzey Suriye. (Harita)	ek s. 2
EK 5: İ.Ö. 12. yy. Deniz Kavimleri göç hareketleri. (Harita)	ek s. 3
EK 6: Anadolu'daki Geç-Hitit kent Devletleri. (Harita)	ek s. 3
EK 7: Aramilerin göç hareketleri. (Harita)	ek s. 4
EK 8: İ.Ö 10. yy. sonu Luwi-Arami yerleşimleri. (Harita)	ek s. 4
EK 9: Demir Çağlarında Anadolu Kuzey Suriye bölgesi. (Harita)	ek s. 5
EK 10: Topado Yazıtı.	ek s. 5
EK 11: Sam'al, Kilamuwa Yazıtı. (İ.Ö. 832-810)	ek s. 6
EK 12: Sam'al, Esarhaddon Steli. (İ.Ö. 680-669)	ek s. 6
EK 13: Geleneksel Hitit Biçemi (İ.Ö. 1050-850), Malatya Aslanlı Kapı.	ek s. 7
EK 14: Geleneksel Hitit Biçemi (İ.Ö. 1050-850), Malatya Aslanlı Kapı.	ek s. 7
EK 15: Assur Etkili G-H Biçemi (İ.Ö 850-800), Malatya Aslantepe Höyüğü.	ek s. 8
EK 16: Assur Etkili G-H Biçemi (İ.Ö 850-800), Malatya Aslantepe Höyüğü.	ek s. 8
EK 17: Assur Etkili G-H Biçemi (İ.Ö 850-800), Zincirli İçkale Güney Kapısı.	ek s. 9
EK 18: Assur Etkili G-H Biçemi (İ.Ö 850-800), Zincirli İçkale Güney Kapısı.	ek s. 9
EK 19: Assurlaşmış G-H Biçemi (MÖ. 800/750-700), Kargamış Kral Burcu.	ek s. 10
EK 20: Assurlaşmış G-H Biçemi (MÖ. 800/750-700), Kargamış Kral Burcu.	ek s. 10
EK 21: Assurlaşmış G-H Biçemi (MÖ. 800/750-700), Kargamış Kral Burcu.	ek s. 11
EK 22: Assurlaşmış G-H Biçemi (MÖ. 800/750-700), Kargamış Kral Burcu.	ek s. 11
EK 23: Sam'al kent planı.	ek s. 12
EK 24: Sakçagözü kent planı.	ek s. 12
EK 25: Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye bağlantı yolu.	ek s. 13
EK 26: Kargamış kent planı.	ek s. 13
EK 27: Kargamış <i>Uzun Yol</i> kabartmaları	ek s. 13
EK 28: <i>Kargamış Haberciler Duvarı-Herald's Wall.</i>	ek s. 14

GİRİŞ

“*Geç Hitit Sanatında Plastik Eserler Üzerindeki Arami Etkileri*” adlı tez çalışmasının konusunu oluşturan iki ana unsur Hititler ve Aramilerdir. İ.Ö. ikinci binyılda Anadolu’ya gelmeye başlayan Hititler, İ.Ö. 17. yy. dan itibaren kurduğu imparatorlukla Yakındoğu’nun en büyük güçlerinden biri olmuştur. Hitit İmparatorluğu, İ.Ö. 12. yy. da ise birçok birbirinden bağımsız sebebin birleşmesi üzerine yıkılmıştır. Bu sebeplerin içerisinde en büyük sorumlu “*Deniz Kavimleri*” ismiyle adlandırılan barbarların kitlesel göç hareketleri olarak görülmektedir. İ.Ö. 12. yy. da Avrupa içlerinden başlayarak tüm Yakındoğu’yu olumsuz etkileyen bu barbarların, o dönemde birçok sorunla uğraşan Hititlerin de yıkımına sebebiyet verdiği düşünülmektedir.

Deniz Kavimlerinin Yakındoğu’da sebep olduğu yıkım ve istikrarsızlıktan en az, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye’nin bazı bölgelerinin etkilendiğini bilinmektedir. İ.Ö. 12. yy. da yıkımdan az etkilenen bu bölgelere, İç Anadolu’da istikrarsızlık ve kargaşadan kaçan Hitit tebaasının göçleri gerçekleşmiştir. Ayrıca yaklaşık aynı tarihlere denk gelen göçebe halk olarak bilinen Aramilerin de Arap çöllerinden başlayarak Anadolu içlerine kadar sürecektir göç hareketleri başlamıştır.

İ.Ö. 12. yy. dan sonra Anadolu ve Yakındoğu’da cereyan eden hadiseler neticesinde Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye’de Hitit halkı ile Aramiler etkileşim içerisine girmişlerdir. Özellikle savaşmadan sızıntı yoluyla kentlere girmeyi tercih eden Aramiler, Anadolu’da İ.Ö. 12. yy. dan sonra kurulan tüm Geç-Hitit kentlerinde varlıkları bilinmektedir. Luwi, Hatti, Hurri ve Arami halklarının bu etkileşimleri yaklaşık beş yüzyıl boyunca sürmüştür. Bu birliktelik neticesinde, özellikle sanat alanında Arami ve Hitit halklarının, dünyada öncü sayılabilecek ortak bir kültür oluşturdıkları görülmektedir. Sanat alanında Geç-Hitit kentlerinde oluşan bu ortak kültürün izleri Anadolu’da, Sam’al Krallığı, Kargamış Krallığı, Gurgum Krallığı, Melid Krallığı, Tabal Krallığında görülmektedir.

“Geç Hitit Sanatında Plastik Eserler Üzerindeki Arami Etkileri” adlı tez çalışmasında amaç, yukarıda kısaca anlatılan tarihsel sürecin detaylıca incelenerek bir bütün olarak vermektir. Bu çalışma esnasında Anadolu’da sözü edilen Geç-Hitit kentlerinin incelenmesinde Kirk Grayson’un “*The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods*”, Daniel David Luckenbill’in “*Ancient Records of Assyria and Babylonia*” ve John David Hawkins’in *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions (Inscriptions Of the Iron Age)* adlı çalışmaları tarihsel bağlamda esas alınmıştır.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan Geç-Hitit rölyefleri üzerindeki Arami unsurların incelenmesinde ise, Ekrem Akurgal’ın “*The Art of Greece: its Origins in the Mediterranean And Near East*”, “*Späthethitisch Bildkunst*”, “*Die Kunst Anatoliens*”, “*Die Kunst der Hethiter*”, “*Hatti ve Hitit Uygarlıkları*” Winfried Orthmann’ın “*Untersuchungen Zur Späthethitischen Kunst*”, Kurt Bittel’in “*Die Hethiter*” ve Muhibbe Darga’nın “*Hitit Sanatı*” adlı çalışmaları temel referans olarak alınmıştır. Bu çalışma kapsamında, Ankara Medeniyetler Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi ve İstanbul Eski Şark Eserleri müzesinde yer alan Geç-Hitit rölyefleri yerinde incelenmiştir.

Bu çalışma sırasında ve üniversite eğitimim boyunca desteklerini, tecrübesini ve yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım sayın Doç. Dr. Duygu Sevil AKAR TANRIVER’e teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca eğitim hayatım boyunca gerek tecrübesi gerekse engin bilgi ve birikimiyle benden hiçbir zaman desteğini esirgemeyen, yönlendirmeleriyle hayatıma olumlu ivmeler kazandıran sayın Hüseyin ZEYREK’e teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Ve bu zorlu süreçte her zaman olumlu enerjisiyle yanımda olan, yabancı literatürün tasnifi ve çalışmanın düzenlenmesini sağlayan sevgili Merve MAVİGÜL’e teşekkür ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİTİT İMPARATORLUĞU

1.1. HİTİTLERİN SİYASİ TARİHİ

İ.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğinde, Orta Anadolu'da Hatti beylik kentleriyle örülü bir örgütlenme karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemdeki en önemli kentler; Mama, Kaneş (Neşa), Alacahöyük, Kültepe ve Kussara olarak bilinmektedir.¹

Bu dönemde Orta Anadolu'daki kentler arasında çekişme görülmektedir. Kültepe'de bulunan bir tablette Mama Kralı Anum Hirbi'nin, Kaneş Kralı Warşama'ya eski Asur dilinde yazdığı mektupta² bölgedeki krallıklar arasında anlaşmazlık ve savaşlar olduğundan bahsetmektedir. İ.Ö. 18.yy. da Orta Anadolu'daki çekişmelerin ve savaşların odağında Hititler öncüsü sayılan Kussara Krallığı, rakiplerinin önüne geçerek güçlü bir hanedanlık kurmayı başarmıştır.³ Kussara Krallığı elde ettiği bu avantajla bölgede güçlü bir unsur olmuştur. En erken Hitit yazılı kaynağı olduğu kabul edilen Anitta metninde,⁴ Anitta'nın babası Pithana'nın Kaneş'i yendiği ve başkenti buraya taşıdığı anlatılmaktadır. Alishar ve Kültepe'de bulunan mühür,⁵ tabletler⁶ ve mızrak ucu⁷ sayesinde Kussara Krallığının egemenlik alanının genişlediği ortaya çıkmaktadır. (EK 1)

Pithana'nın ölümünden sonra kral olan oğlu Anitta, krallıkla yetinmeyip kendisini büyük kral olarak tanımlamış⁸ ve Hitit İmparatorluğuna zemin oluşturmuştur. Hitit krallarının kendilerini büyük kral olarak adlandırmaları, Anitta

¹ Trevor Bryce, **The Kingdom of Hittites**, (The Kingdom of Hittites), Oxford University Press, New York, 2005, ss. 9-11

² Mehmet Ali Dinçol, **Anadolu Uygarlıkları**, Cilt: I, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, s. 23.

³ Amelie Kuhrt, **Eski Çağda Yakınoğu**, (C: I), çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt: I, İstanbul, 2017, ss. 297-300

⁴ H.A Hoffner, **Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites**, Vol:49, No:4, Orientalia, Gregorian Biblical Press, Roma, 1980, s. 291.

⁵ Dinçol, s. 26.

⁶ Dinçol, s. 26.

⁷ Tahsin Özgüç, **Anitta'nın Hançeri**, Belleten Cilt: XX Sayı:77, TTK, Ankara, 1956 ss. 29-32.

⁸ Kuhrt, (C: I), s. 298.

döneminde başlamıştır. Bu sıfat hoşlarına gitmiş olmalı ki daha sonraki dönemlerde de bir gelenek olarak devam etmiş ve Hitit İmparatorluğu yıkılana dek sürmüştür.

Anitta döneminde, Pithana'nın ölümünü fırsat bilen isyancılar bastırılmış,⁹ Orta Anadolu'da Zalpuwa ve Hattuşa, Washaniya, Ulama ve Salatuwar kentleri denetim altına alınmıştır.¹⁰ Ancak Anitta bu kentlerden Hattuşa'ya sebebi bilinmedik bir şekilde çok sert bir müdahalede bulunmuş ve kendinden sonra burayı iskân edecekler lanet etmiştir. *'...Güçlü bir saldırı ile aldım, yerine üzerlik otu (?) ekim. Kim benden sonra kral olursa (ve) Hattuşa'yı tekrar iskân ederse, göğün tanrısı onu ezs(in!).'*¹¹ Ancak bu lanetin çok uzun sürmediği görülmektedir. Hattuşa'da yapılan son kazı çalışmaları ve radiokarbon testlerine göre, Hattuş-Karum döneminin geç tabakalarına ait mimari ile erken Hitit mimarisinin yer yer çakıştığı saptanmıştır. Bu elde edilen veriler neticesinde Anitta ve I. Hattuşili arası karanlık dönemin olmadığı ve bir geçişin olduğu düşünülmektedir.¹²

Hitit İmparatorluğunun resmi tarihi I. Hattuşili ile başlamaktadır. I.Hattuşili döneminin en radikal olayı, başkent Kussara'nın Hattuşa'ya taşınması hadisesidir.¹³ Başkent Hattuşa'ya taşınması çeşitli görüşlerle açıklanabilir: Birincisi, I. Hattuşili'nin Anitta sülalesinden gelmediği ve laneti önemsemediği; ikincisi ise iç Anadolu'dan gelecek tehditlere karşı güvenilir bir bölge arayışında olma düşüncesidir.¹⁴ Ancak bu sefer de kuzeyden gelecek tehditlerin ortaya çıkması kaçınılmazdı. I. Hattuşili, bu tehdidi düşünerek kuzeyde Sanahuitta üzerine başarılı sefer düzenlemiş ve kuzey sınır hattının güvenliğini sağlamıştır.¹⁵ I. Hattuşili daha sonra yönünü Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerine çevirmiştir.¹⁶ Bu politik düşünce, Hitit siyasi ve askeri tarihinin ana amacını oluşturmuştur. I. Hattuşili

⁹ W.J. Hamblin, **Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC**, Holy Warriors at the Dawn of History, Ed. Jeremy Black, Routledge, Londra ve Newyork, 2006, s. 293.

¹⁰ G. Barjamovic ve diğerleri. **Ups and Down at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period**, Netherlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden, 2012, s. 50

¹¹ Sedat Alp, **Hititler Çağında Anadolu**, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, İstanbul, 2001 s. 54.

¹² Andreas Schachner, **Hititler Öncesi Boğazköy**, 2. Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, Ed. Önder İpek, T.C. Çorum Valiliği İl ve Kültür Turizm Müdürlüğü, No:6, Çorum, 2012, ss. 94-95.

¹³ Mehmet Ali Kaya, **Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları**, Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar, Cilt: I, İlyayayınclık, İzmir, 2014, ss. 85-86.

¹⁴ Bryce, (The Kingdom of Hittites), ss. 68-69.

¹⁵ Bryce, (The Kingdom of Hittites), ss. 69-70.

¹⁶ Bryce, (The Kingdom of Hittites), ss. 70-72.

ile başlayan Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye hattına egemen olma düşüncesi son İmparator II. Şuppiluliuma dönemine kadar sürmüştür.

Hititlerin bu bölgede erken dönemlerden beri ısrarla var olma sebebinin altında Akdeniz limanları, zengin maden kaynakları ve Fırat ticaret rotasının kuzey kanadını denetim altında tutmak gibi düşünceler yatmaktaydı.¹⁷ I. Hattuşili, Kuzey Suriye'deki denetimin Halep'in alınmasıyla sağlanacağını düşünüyordu. Ancak I. Hattuşili, Halep'in gücünü ve bölgesel ittifaklarını göz önüne aldığı anda doğrudan bir saldırının yenilgiyle sonuçlanacağını düşünerek, Halep'in uç bölgelerine saldırmakla yetinmiştir.¹⁸ Sonrasında Halep'in müttefiki Alalah'ı kuşatıp almıştır.¹⁹ Alalah'ta yapılan son kazı çalışmalarında İ.Ö. 1650-1600 yılları arasına tarihlenen Hitit saldırısına dair izler bulunmuştur.²⁰ I. Hattuşili, Halep'in diğer müttefik kentlerini kuşatmasına rağmen bu kentleri alamadan yönünü, Batı Anadolu'daki sınır güvenliğini sağlamak üzere Arzawa ülkesine çevirmiştir.²¹ Ancak kısa süre sonra Güneydoğu Anadolu'da çıkan Hurri isyanları sonucu tekrardan yönünü değiştiren I. Hattuşili, Hurrilerin ele geçirdiği kentleri alarak Fırat hattına kadar ki bölgeyi tekrardan Hititlerin egemenliğine sokmuştur.²²

I. Hattuşili dönemi, askeri ve politik adımlar genel olarak: sınır hat güvenliği, yayılmacı politika ve Fırat ticaret rotaları üzerindeki denetimi sağlamak üzere gerçekleşmiştir. I.Hattuşili ölümüne yakın I. Murşili'yi veliaht göstererek ölümünden sonra yerini ona bırakmıştır.²³

Hattuşa, I. Hattuşili (İ. Ö. 1650-1620) döneminden itibaren büyük bir atılım yaparak Anadolu kentlerinden ayrılmış ve Hitit düşüncesini yansıtan yeni bir kimlik kazanarak büyük bir kente dönüşmüştür.²⁴

¹⁷ Bryce, (The Kingdom of Hittites), ss. 80-83.

¹⁸ J.G Macqueen, **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu**, Çev. Esra Davutoğlu, 5. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2018, ss. 39-40.

¹⁹ Theo van den Hout, **Hititler**, Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi, Ed. Meltem Doğan Alparslan- Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 24.

²⁰ Macqueen, s.40.

²¹ Hout, s. 24.

²² Macqueen, ss. 47-48

²³ Horst Klengel, **Hitit Tarihi**, Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk, (Hitit Tarihi), Ed. Wenzel Jacob, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 2002, s. 414.

²⁴ Andreas Schachner, **Assur Ticaret Kolonileri Çağındaki Hattuş**, Assurlular, Dicle'den Toros'a Tanrı Assur'un Krallığı, Ed. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı, Yapı Kredi Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2018, s.102.

I. Muşşili döneminde, I. Hattuşili döneminde olduğu gibi Kuzey Suriye'nin fethine önem gösterilmiştir.²⁵ I. Muşşili askeri faaliyetlerin yanı sıra attığı stratejik adımlarla diplomasiye de önem verdiği gözlemlenmektedir. Bu dönemde hala g   li konumda olan Halep'i almak için, Babil ile Halep arasındaki Hana Krallığıyla iş birliği yoluna gitmesi buna bir örnektir. Bu iş birliği ve sonrasındaki olaylara ait yazılı kaynak bulunmamasına rağmen Halep üzerinde başarılı bir baskı oluşturulduğu düşünülmektedir.      I. Muşşili'nin İ. . 1595 yılında Halep'i yakıp yıktığı ve yağmaladığı bilinmektedir.²⁶ Sonrasında muhtemelen müttefik Hana Krallığının isteği doğrultusunda Babil'e saldırılmış ve Hammurabi Hanedanlığına son verilmiştir.²⁷ Hititlerin Mezopotamya'nın bu kadar içlerine girmesi yağma ve g   gösterisinden başka hiç bir üstünlük sağlamamıştır.²⁸ Zaten Hititlerin, Anadolu'ya bu kadar uzak bir coğrafyada var olmak gibi bir düşüncesi bulunmadığından Fırat ticaret rotasının kuzey uç denetiminin ellerinde olması yeterliydi. Bu sebepten ötürü Babil, Hana Krallığına bir ittifak hediyesi olarak bırakıldıktan sonra I. Muşşili Hattuşa'ya d nm ştir.²⁹

Kuzey Suriye'ye düzenlediği uzun süreli seferler neticesinde Hattuşa'dan uzakta kalan I. Muşşili'ye, Hattuşa'da bulunan akrabaları tarafından birtakım komplolar kurulmuştur. Bu komplolar neticesinde I. Muşşili, eniştesi I. Hantili ve oğlu I. Zidanta tarafından  ld r lm ştir.³⁰ Bu olay Hititleri, yaklaşık yetmiş yıl sürecek kargaşa ortamına girmesine sebebiyet vermiştir.³¹ Bu dönem ile ilgili önemli kaynaklarımız yaklaşık İ. . 1525 yılında yazılmış olan Telepinu Fermanıdır.³² Fermanıdan öğrendiğimiz kadarıyla sırasıyla tahta, I. Hantili, I. Zidanta, Ammuna ve I. Huzziya geçmiştir. Yaklaşık yetmiş yıl süren bu kargaşa dönemi literatürde, ''*gasıp krallar dönemi*'' olarak bilinmektedir. Hititler bu dönemde küçülmüş Kaşka ve Hurri isyanları yüzünden toprak kayıpları üst seviyeye  kmıştır.³³ Bu kargaşa döneminin

²⁵ Kaya, (C. I), ss. 89-90.

²⁶ Hasan Peker, **Hititler**, Hitit Devleti'nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi, Ed. Meltem Doğan Alparslan- Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 65.

²⁷ Macqueen, s. 48.

²⁸ Gregory McMahon, **The History of the Hittites**, The Biblical Archaeologist, ASOR, Vol:52, No: 2/3, The University of Chicago Press, Chicago, 1989, s.66.

²⁹ Macqueen, s. 48.

³⁰ Hout, s. 25.

³¹ Kuhrt, (C: I), s. 320.

³² Alp, ss. 59-64

³³ Dinçol, ss. 30-31.

son Kralı I. Huzziya, Telepinu ile girdiği mücadeleyi kaybetmiş ve imparatorluk tahtı Telepinu'ya geçmiştir.³⁴

Telepinu, tahtı I. Huzziya'dan aldıktan sonra saraydaki karışıklığı çözmüş ve akan kanı durdurmuştur. Telepinu ülkenin içinde bulunduğu durumu göz önüne alarak hemen isyanları bastırmakla göreve başlamıştır. Bu dönemde kaybedilen toprakların bir kısmı geri alınmış, Anadolu'nun çekirdeğine çekilen Hititler tekrardan Kızılırmak Deltası ile Fırat kavsi arasında kalan topraklarda faaliyet göstermeye başlamıştır.³⁵

Anadolu'nun güney bölgesindeki en önemli kentlerin başında gelen Kizzuwatna, Telepinu öncesi kargaşa döneminde Hititlerden ayrılarak bağımsızlık kazanmıştır.³⁶ Kizzuwatna'yı tekrardan kazanmak isteyen Telepinu, caydırıcı bir askeri gücün Hitit ordusunda bulunmadığının farkında olmasından ötürü, Kizzuwatna'ya karşı savaş yerine diplomatik barışçıl bir yol izleyerek anlaşma yoluna girişmiştir.³⁷ Bu anlaşmaya dair kanıt içeriği taşıyan bir tabletin bulunmamasına rağmen, Hitit belgelerinin içeriğini bildiren bir katalog tablet bulunmuştur.³⁸ Bu katalogta Hatti Kralı Telepinu ile Kizzuwatna Kralı İşputahşu arasındaki bir anlaşmadan bahsedilmektedir. Tarsus Gözlükule kazılarında ele geçen bir mühürde İşputahşu olarak kendisini tanıtan bir krala rastlanılmıştır.³⁹

Telepinu'nun diplomasi ve anlaşma zemini arayışındaki bu akıllıca yöntem Hitit İmparatorluğunun sonraki dönemlerinde, dış politikada izlediği en önemli yolların başında gelmiştir.⁴⁰ Telepinu, iç ve dış sorunları kontrol altına aldıktan sonra hanedanlığın bir daha bu denli tehlikeye düşmemesi için, yayınladığı fermanla tahta çıkış konusunda belirli bir sistem oturtmaya çalışmıştır.⁴¹ Telepinu, fermanında taht kavgalarının sonlanması için ortaya koyduğu maddelerin dışında diğer dikkat çeken önemli maddeler adalet açısından büyük önem taşımaktadır. Suç işleyen kişinin ailesinin bu durumdan etkilenmemesini ve mallarının güvence altına alınmasını sağlamaya yönelik bu maddeler,⁴² günümüzdeki *suç kişiseldir ilkesi* ile doğrudan

³⁴ Hout, s. 26.

³⁵ Bryce, (The Kingdom of Hittites), s.104.

³⁶ Hout, s. 26.

³⁷ Dinçol, s. 32.

³⁸ Dinçol, s. 32.

³⁹ Dinçol, s. 32.

⁴⁰ Bryce, (The Kingdom of Hittites), s.105.

⁴¹ Inge Hoffmann, **Der Erlass Telepinus**, Texte der Hethiter, Vol: 11, Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1984, ss. 31-33.

⁴² Alp, s. 62.

örtüşmektedir. Telepinu döneminin nasıl sonlandığı hakkında bir bilgi ya da yazılı belge henüz bilinmemektedir.

Telepinu'nun ölümü ya da öldürülmesi üzerine Hititler için yeniden bir kargaşa dönemi başlamıştır. Kuzey Suriye'de Hurrilerin, Mittannili yöneticiler altında birleşerek Hititlerden ayrılması⁴³ bu dönemin kargaşa ve istikrarsızlık olarak adlandırılmasını destekler niteliktedir. Ayrıca bu dönemde Mısır Kralı III. Tutmosis'in, Doğu Akdeniz üzerinden gelerek Halep'i fethetmesi⁴⁴ yine Hititlerin içinde bulunduğu sorunları destekler niteliktedir.

İkinci kargaşa döneminde sırasıyla tahta Tahurwaili, Alluwamna, II. Hantili, II. Zidanta, II. Huzziya ve I. Muwatalli çıkmıştır.⁴⁵ Fakat bu dönemdeki kral listesi tartışmalıdır, çünkü bir önceki kargaşa döneminde ki kral isimlerinin tekrar kullanılması akla ters düşmektedir.⁴⁶ Yapılan kazılar sonucu bulunan buluntular da bu konuya açıklık getirmemektedir. Bu kargaşa dönemi, I. Tuthaliya'nın tahta çıkmasıyla son bulmuştur (Yaklaşık İ.Ö. 1420). I. Tuthaliya ile başlayan süreç, '*Eski Hitit Krallığı*' döneminden ayrılarak '*Yeni Krallık*' dönemi olarak isimlendirilmektedir.⁴⁷

I. Tuthaliya, kendisi ile Telepinu arasında yaşanan kargaşa sürecinde, sarsılan otorite ve kaybedilen toprakları telafi etme girişimlerinde bulunmuştur.⁴⁸ Tekrardan uluslararası arenada var olmak isteyen Hititler, I. Tuthaliya'nın önderliğinde ilk seferlerini Batı Anadolu'ya gerçekleştirmiştir. Batı Anadolu seferlerinde oldukça başarılı sonuçlar elde eden Hititler,⁴⁹ kuzeydeki Kaşka tehditleri ve Hattuşa'nın Kaşkalar tarafından yağmalanmasının ardından,⁵⁰ I. Tuthaliya, Hattuşa'ya dönerek yönünü Anadolu'nun kuzey ve doğu bölgelerine çevirmiştir. Kaşkaların yenilgiye uğratılıp püskürtülmesinin ardından yönünü aşağı Fırat'a çeviren I. Tuthaliya, Elazığ'da bulunan Isuwa maden yataklarının kontrolünü ve Halep'i tekrardan Hitit

⁴³ Bryce, (The Kingdom of Hittites), ss.116-118.

⁴⁴ Macqueen, s.48.

⁴⁵ Ahmet Ünal, **Hititler Devrinde Anadolu**, Cilt: I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002, s.73.

⁴⁶ Dinçol, s. 32.

⁴⁷ Bryce, (The Kingdom of Hittites), s. 121.

⁴⁸ Hout, s. 28.

⁴⁹ Bryce, (The Kingdom of Hittites), ss.123-127.

⁵⁰ J. Garstang ve O. R. Gurney, **The Geography of the Hittite Empire**, Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara, No:5, Londra, 1959, s. 122.

topraklarına bağlamıştır.⁵¹ I. Tuthaliya bu seferler esnasında kendisiyle birlikte tahta ortak olarak gördüğü damadı I. Arnuwanda ile beraber hareket etmiştir.⁵²

I. Tuthaliya'nın ölümünden sonra tahta çıkan I. Arnuwanda genellikle, kayınpederi I. Tuthaliya döneminde olduğu gibi düzensiz isyancı Kaşka kabileleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır.⁵³ I. Arnuwanda döneminde, II. Hattuşili adında bir yöneticinin varlığından bahsedilmekle birlikte henüz net bir bulgu ortaya konulmamıştır. ⁵⁴ I. Arnuwanda'dan sonra sırasıyla tahta, oğlu II. Tuthaliya ve onun oğlu Genç Tuthaliya geçmiştir. II. Tuthaliya ve oğlu Genç Tuthaliya döneminde genel olarak Hititler, kronikleşen Kaşka saldırıları ve Batı Anadolu'daki sorunlarla uğraşmışlardır.⁵⁵ Sorunların büyüdüğü bu dönemde I. Şuppiluliuma (İ.Ö. 1350-1320), abisi Genç Tuthaliya'yı öldürerek tahta geçmiştir.⁵⁶

I. Şuppiluliuma tahta çıktıktan sonra gerek askeri gerek politik anlamda Hititleri gerçek bir imparatorluk düzeyine çıkartmıştır.⁵⁷ Bu dönemde, Anadolu'nun doğusuna, batısına, kuzeyine başarılı seferler düzenlenmiş⁵⁸ ve Orta Anadolu'daki Hattuşa'nın güvenliği sağlanmıştır. Hattuşa'nın güvenliğinden sonra I. Şuppiluliuma, asıl yüksek başarısını Kuzey Suriye üzerine düzenlediği seferlerde göstermiştir.⁵⁹ Kuzey Suriye'de Mitanni üzerine yürüyen I. Şuppiluliuma, Kuzey Mezopotamya'da yükselen Assur tehdidine karşı Mitanni'yi yenerek yok etmek yerine Assur ile arasına tampon bölge oluşturacak şekilde, Mitanni devletini dizayn etmeyi yeğlemiştir.⁶⁰ I. Şuppiluliuma sadece bu siyasi yaklaşımıyla bölgeyi dizayn etmekle kalmamış, fethettiği Halep ve Kargamış'a oğulları Telepinu ve Şarri-Kuşuh'u (Piyassili) yönetici olarak atamıştır.⁶¹ Böylece I. Hattuşili'den beri Hititlerin Fırat ticaret rotasında söz hakkı olma düşüncesi, I. Şuppiluliuma döneminde sağlam temeller üzerine oturtulmuştur. Başarılı bir yönetim sergileyen I. Şuppiluliuma uzun süren seferler

⁵¹ Hout, s. 29.

⁵² Bryce, (The Kingdom of Hittites), ss. 128-129.

⁵³ Hout, s. 29.

⁵⁴ Ünal, (C. I), s. 76.

⁵⁵ Kaya, (C. I), ss. 101-104.

⁵⁶ Hout, s. 31.

⁵⁷ Ekrem Akurgal, **Anadolu Kültür Tarihi**, (Anadolu Kültür Tarihi), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitaplar, Ankara, 1998, s. 80.

⁵⁸ Hout, s. 31.

⁵⁹ Ünal, (C. I), s. 77.

⁶⁰ Akurgal, (Anadolu Kültür Tarihi), s. 80

⁶¹ Kuhrt, (C: I), s. 332.

sonucu büyük ihtimalle sefer esnasında kapıldığı bir salgın hastalık yüzünden Hattuşa'da hayatını kaybetmiştir.⁶² Hitit İmparatorluğunun en önemli yöneticilerinden sayılan I. Şuppiluliuma, büyük başarılarının ardından dönemindeki bölgesel süper güçler olarak bilinen Mısır ve Babil ile eşit güce erişmiştir.⁶³ (EK 2)

I. Şuppiluliuma'dan sonra tahta çıkan oğlu II. Arnuwanda da kısa süre içinde babası gibi salgın hastalıktan ölünce taht, kardeşi II. Murşili'ye kalmıştır.⁶⁴ Bu dönemde Hattuşa'da artan salgın hastalık sadece kraliyet ailesinde değil halk içinde de yayılmış ve birçok problem doğurmuştur.⁶⁵ Salgın hastalıktan ötürü oluşan kaos, ülkenin çeşitli yerlerinde isyanlara sebebiyet vermişti. Çıkan isyanların her ne kadar salgın hastalığın yayılmasından olduğu düşünülse de II. Murşili'nin genç ve kendisini kanıtlamamış oluşu da bu isyanlarda etkili olmuştur.⁶⁶ Arzawa seferleri esnasında ağabeyi olan Kargamış Kralı Şarri-Kuşuh'tan yardım istemesi⁶⁷ II. Murşili'nin bu tecrübesizliğini destekler niteliktedir.

II. Murşili döneminde ilk kapsamlı sefer Batı Anadolu'da bulunan Arzawa şehirleri üzerine gerçekleşmiştir. Babası I. Şuppiluliuma döneminde göz ardı edilen Batı Anadolu, II. Murşili döneminde kendi aralarında koalisyonlar oluşturarak Hitit gücünü sarsmaya başlamıştır.⁶⁸ Bu nedenle ilk kapsamlı seferlerin odağı olan Batı Anadolu kentleri, II. Murşili tarafından yenilgiye uğratılarak Mira, Hapalla ve Seha Nehri Ülkesi olarak üçe bölünmüş ve vasal krallıklar haline dönüştürülmüştür.⁶⁹ (EK 3)

Batı Anadolu'dan zaferle dönen II. Murşili yönünü Anadolu'nun kuzeyine çevirmiştir. Pinhuniya önderliğinde birleşen dağınık Kaşka gruplarını kuzeyde yenerek bir sürede olsa Kaşkalarla üstünlük sağlanmıştır. Kaşkaların ardından Anadolu'nun doğusunda bulunan Azzi-Hayaşa ile anlaşmalar yolu ile sorunlar

⁶² Macqueen, s.51.

⁶³ Akurgal, (Anadolu Kültür Tarihi), s. 80

⁶⁴ Macqueen, s.51.

⁶⁵ Hout, s. 32.

⁶⁶ McMahon, s.69.

⁶⁷ Süleyman Özkan, **Batı Anadolu Hitit Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Öneriler**, Studies in Honour Ahmet Ünal, Ed. Sedat Erkut-Özlem Sir Gavaz, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul, 2016, s.409.

⁶⁸ Hout, s. 33.

⁶⁹ Gary Beckman, **Hittite Diplomatic Texts**, Ed. Harry Hoffner, Writings from the Ancient World Series, Society of Biblical Literature Publisher, Newcastle, 1999, ss. 69-86.

çözülmüştür.⁷⁰ II. Muşşili dönemine genel olarak bakıldığında, babası I. Şuppiluliuma döneminin askeri ve diplomatik başarılarının devam ettiğı görölmektedir.

II. Muşşili döneminde önemli bir husus yıllıklardı. *Annal* olarak bilinen bu kayıtlar II. Muşşili döneminin en önemli kaynaklarıydı. Uzun süren krallığı döneminde (İ.Ö. 1318-1290) kendisinin ve babası I. Şuppiluliuma'nın yaptıklarını anlatmıştır.⁷¹ Bu yıllıklar sayesinde I. Şuppiluliuma dönemi ve II. Muşşili dönemi hakkındaki bilgilerimiz diğer dönemlere göre oldukça fazladır. Bu yıllıklar hakkında en kapsamlı çalışma Albrecht Goetze'ye aittir.⁷²

II. Muşşili'nin ölümünden sonra tahta oğlu II. Muwatalli geçmiştir. Babası ve dedesinin başarıları sayesinde oldukça güçlü bir dönemde tahta geçen II. Muwatalli, saltanatının ilk yıllarını Kaşkaların çıkarttığı sorunlarla uğraşarak geçirmek zorunda kalmıştır.⁷³ II. Muwatalli döneminde yaşanan en önemli olayların başında başkent Hattuşa'nın Tarhuntaşşa'ya taşınması gelmektedir.

Araştırmacılar bu değişikliğin iki nedeni üzerinde durmaktadır. Birincisi artan Kaşka tehditlerinden dolayı daha güvenli bir bölgeye başkenti taşımak,⁷⁴ ikincisi ise Kuzey Suriye'deki Mısır Hanedanlığının etkinliğinin artması neticesiyle olası bir savaşta daha uygun pozisyon alabilmek için güneye daha yakın konumda bulunmak olarak düşünülmektedir.⁷⁵ İkinci görüş birinci görüşe göre daha kuvvetle ihtimaldir. Tarhuntaşşa'nın neresi olduğu konusunda soru işaretleri mevcuttur. Ceyhan Nehri kıyısındaki Sirkeli'de bulunan II. Muwatalli'ye ait kaya kabartması,⁷⁶ ikinci kraliyet merkezi Tarhuntaşşa'nın burası olduğunu düşündürmüştür. Ancak Ahmet Ünal'ın bölgede yaptığı araştırmalar sonucunda bu düşüncenin zayıf olduğu anlaşılmıştır.⁷⁷ Boğazköy arşivlerinde, IV. Tuthaliya ile Tarhuntaşşa Kralı Kurunta arasında yapılmış bir anlaşmaya dair bronz tablet bulunması ve Hatıplerde keşfedilen Kurunta'ya ait kaya kabartması, Tarhuntaşşa'nın günümüz Konya Ovası'nın güney bölgelerinde konumlandığı düşüncesini doğurmuştur.⁷⁸

⁷⁰ Kaya, (C. I), s. 117.

⁷¹ Dinçol, s.41.

⁷² Albrecht Goetze, **Die Annalen Des Mursilis**, Cilt: 38, Vorderasiatische-Ägyptische Gesellschaft, Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1933.

⁷³ Kaya, (C. I), s. 124.

⁷⁴ Kuhrt, (C: I), s. 338.

⁷⁵ Akurgal, (Anadolu Kültür Tarihi), ss. 89-90.

⁷⁶ Akurgal, (Anadolu Kültür Tarihi), s. 164.

⁷⁷ Ünal, (C. I), ss. 143-196.

⁷⁸ Ünal, (C. I), s. 145.

II. Muwatalli radikal bir kararla başkenti değiştirmekle kalmamış idarede de ikili yönetim anlayışına gitmiştir. Kardeşi III. Hattuşili'yi eski başkent Hattuşa'da görevlendiren II. Muwatalli, bu adımla kuzeyden ve doğudan gelecek tehditlere karşı tedbir de almıştır.⁷⁹ Ayrıca II. Muwatalli'nin Mısır'a karşı bir sefer hazırlığına giriştiği de bilinmektedir.⁸⁰ Kuzey Suriye'de III. Tutmomis'ten beri etkinlik alanını artıran Mısır Hanedanlığının, Hitit İmparatorluğuyla karşı karşıya gelmesi artık kaçınılmaz gözükmekteydi. I. Şuppiluliuma dönemindeki başarılı Kuzey Suriye seferleri Mısır'ı bölgede oldukça zor bir konuma sokmuştu. Mısır ile Hitit arasındaki sınır bölgesi olan Bekaa Vadisi'ndeki Amurru ve Kadeş kentleri iki taraf içinde çok önem arz etmekteydi. Bölgenin kilit kentlerinden Amurru'ya sahip olmak Kadeş'e, Kadeş'e sahip olmak ise Amurru'ya sahip olmak anlamına geliyordu.⁸¹ Fakat Amurru Hitit, Kadeş ise Mısır hâkimiyetindeydi. Bu gerilimli sürecin içerisinde yaklaşık İ.Ö. 1279 yıllarında II. Ramses'in Amurru'ya saldırıp ele geçirmesiyle dönemin en büyük meydan savaşının fitili ateşlenmişti.⁸² II. Muwatalli hemen karşı hamlede bulunarak Kadeş'e saldırmış ve İ.Ö. 1274 yılında Orontes (Asi) Nehri kıyılarında iki büyük ordu karşı karşıya gelmiştir. Savaşın kesin galibinin olmamasına rağmen sonuç itibarıyla Hititlerin daha avantajlı çıktığı görülmektedir.⁸³ Bölgedeki iki süper gücün çarpışmasını fırsat bilen Assur, Mitanni'ye saldırarak kendisine bağlamıştır.⁸⁴ Assur böylece Kargamış'a komşu olarak Hititler için bir tehdit haline dönüşmüştür.

II. Muwatalli'nin ölümünden sonra yerine gelen oğlu III. Murşili (Urhi-Teşup), amcası III. Hattuşili ile anlaşmazlıklara düşmüştür. III. Murşili'nin ilk işi ikili yönetim anlayışına son vererek, başkenti tekrardan Hattuşa'ya taşımak olmuştur.⁸⁵ Buna karşılık amcası III. Hattuşili ise güç kullanarak III. Murşili'yi Hattuşa'dan sürgüne yollayarak tahtın tek sahibi olmuştur.⁸⁶ III. Hattuşili tek başına krallığını ilan ettikten sonra genel olarak içeride ve dışarıda sakin aynı zamanda diplomasiye de önem veren bir politika izlemiştir. Asur Kralı Adad-Nirari'ye yazdığı bir mektupta kullandığı dil

⁷⁹ Kurt Bittel, **Hattusha: The Capital of the Hittites**, Oxford University, New York, 1970, s. 21.

⁸⁰ Akurgal, (Anadolu Kültür Tarihi), ss. 89-91

⁸¹ Pierre Grandet, **Kadeş'teki Büyük Savaş**, Çev. Saadet Özen, Toplumsal Tarih Dergisi, S. 133, 2005, ss. 27-28.

⁸² Bryce, (The Kingdom of Hittites), s. 228

⁸³ Bryce, (The Kingdom of Hittites), s. 239.

⁸⁴ Kuhrt, (C: I), ss. 462-465.

⁸⁵ Hout, s. 37.

⁸⁶ Kuhrt, (C. I), s. 339-344.

ve uzlaşmacı tavrı bu politikasını destekler niteliktedir.⁸⁷ “Bir kral tahta çıktığında, onun dengi kralların ona krallara bir kaftan ve sürünmek için kokulu yağlar gibi güzel hediyeler göndermeleri iyi gelenektendir. Fakat sen şimdiye kadar böyle bir şey yapmadın.”⁸⁸

III. Hattuşili yalnız Assur veya yerel güçlerle değil, küresel ölçekli rakibi Mısır Hanedanlığıyla da ilişkilerini geliştirmiştir. Neticesinde, yaklaşık İ.Ö. 1259 yılında dünyanın ilk yazılı barış antlaşması olan Kadeş Antlaşması iki güç arasında imzalanmıştır.⁸⁹ İki bölgesel süper gücü aynı masaya oturtan sebep, barış yanlısı olmalarından ziyade Mezopotamya’da çıkarlarına ters düşen yükselen Assur tehdidi olduğu düşünülmektedir.⁹⁰ Bu dönemde III. Hattuşili’nin girişimlerinin yanı sıra eşi Kraliçe Puduhepa’nında ülke içerisinde reformist ve akılcı girişimleri olmuştur.⁹¹ Ülkesinde yoğun bir Hurri nüfusu barındıran Hititler, Hurrilerin Assur tarafına geçmesinden oldukça tedirginlik duymaktaydı. Bu sebeple Kraliçe Puduhepa genel olarak dinsel anlamda reformlar yaparak Hurrileri etki altında tutmak istemiştir. Özellikle Hurri kökenli güneş tanrısı *Arinna*’yı⁹² Hitit panteonuna kazandıran Puduhepa, Hurri halkının Hatti ülkesine karşı aidiyet duygusunu yükseltmeyi amaçlamıştır. Hititler diplomasi ve reform hareketlerine rağmen hızla yükselen Assurluları durduramamış ve Adad-Nirari’den sonra kral olan I. Salmanassar, Fırat’ın kuzeyine çıkarak İşuva maden yataklarını ele geçirmiştir.⁹³

III. Hattuşili’nin İ.Ö. 1240 ölümü üzerine oğlu IV. Tuthaliya imparatorluk tahtına çıkmıştır. Bu dönemde Hititler, Önasya ve Ege üzerinde Mısır ile birlikte en büyük güç olarak bilinmektedir.⁹⁴ IV. Tuthaliya, genel olarak babası III. Hattuşili gibi diplomasi ağırlıklı yönetim modeli izlemiştir. Çağdaşı olduğu yöneticilere yazdığı mektuplarda bu niyeti açıkça görülmektedir.⁹⁵

IV. Tuthaliya’nın diğer ülkelerle diplomatik ilişkileri geliştirmesinin yanında ülkedeki ihtiyaçlar doğrultusunda bir dizi seferlerde gerçekleştirdiği bilinmektedir. Babası III. Hattuşili döneminde kaybedilen İşuva maden yataklarından sağlanan bakır,

⁸⁷ Kaya, (C. I), s.138.

⁸⁸ Kaya, (C. I), s. 138.

⁸⁹ Beckman, ss. 96-100.

⁹⁰ Peker, s. 74, 76.

⁹¹ Bryce, (The Kingdom of Hittites), s. 287.

⁹² Bryce, (The Kingdom of Hittites), ss. 287-288.

⁹³ Macqueen, s. 54.

⁹⁴ Kaya, (C. I), s. 147.

⁹⁵ Kaya, (C. I), s. 148.

Hititler için önemli ihtiyaçların başında gelmekteydi. Bu kaynağın kaybından sonra bakır temini açısından zora giren Hititler, bu ihtiyacı karşılamak için Suriye'deki müttefiklerinin yardımıyla Kıbrıs'ı fethetmiştir.⁹⁶ Ayrıca IV. Tuthaliya, Kuzey Suriye'de Assur'a karşı önlem almak için bir dizi faaliyetlerde bulunmuştur. Assur'u bölgede ekonomik ve ticari yönden zayıflatmaya çalışan IV. Tuthaliya, Amurru Kralı Şauşgamuwa'ya mektup yazarak talimatlarda bulunmuştur.⁹⁷ IV. Tuthaliya iyi bir yönetim sergilemesine rağmen kuzeybatıda Ahhiyava destekli Milawanda isyanları yüzünden karışıklıklar artmış ve bölgenin denetimi yavaş yavaş Ahhiyava eksenine kaymıştır.⁹⁸ Ahhiyava'nın bu dönemde güçlendiği ve Hititlerle denk konuma yükselmesi, IV. Tuthaliya'nın kendi ağzından yazdığı mektuplarla tasdiklenmektedir.⁹⁹

IV. Tuthaliya'nın ölümünden sonra tahta çıkan oğlu III. Arnuwanda, çok kısa süren krallığının ardından yerini kardeşi II. Şuppiluliuma'ya bırakmıştır.¹⁰⁰ II. Şuppiluliuma, Hitit İmparatorluğunun bilinen son kralıdır.¹⁰¹ II. Şuppiluliuma dönemi, Hititler için oldukça çetin geçmiştir. Bu dönemde Assur tehdidi olmamasına rağmen¹⁰² batıdan gelmeye başlayan göç dalgaları ve kuraklık yüzünden ortaya çıkan kıtlık baş edilemez güçlükler doğurmaya başlamıştı.¹⁰³ Tüm bu olumsuzluklara rağmen II. Şuppiluliuma'nın Alaşya'da bir dizi başarılı girişimleri olmuştur. “*Deniz Kavimleri*” ile ilişkilendirilen bir düşman donanmasının güney sahillerinde yenilgiye uğratıldığı bilinmektedir.¹⁰⁴ II. Şuppiluliuma'nın girişimlerine rağmen, nedeni açıkça bilinmedik

⁹⁶ Bryce, (The Kingdom of Hittites), ss. 321-323.

⁹⁷ Alp, ss. 143-145.

⁹⁸ Akurgal, (Anadolu Kültür Tarihi), ss. 105-106.

⁹⁹ Alp, s. 145.

¹⁰⁰ Hout, s. 41.

¹⁰¹ John David Hawkins, **The end of the Bronze Age in Anatolia: New Light from Recent Discoveries**, Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van (6-12 August 1990), Ed. A. Çilingiroğlu ve D. H. French, British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 16, Londra, 1994, ss. 91-94.

¹⁰² Itamar Singer, **Dating the End of the Hittite Empire**, Hethitica VIII, ed. R. Lebrun, Louvain, 1987, s. 414.

¹⁰³ Kaya, s. 157.

¹⁰⁴ Hout, s. 41.

bir biçimde imparatorluk yaklaşık olarak İ.Ö. 1190'lı yıllarda yıkılmıştır.¹⁰⁵ Albrecht Goetze'nın söylemiyle “*bir çağ sona ermişti*”.¹⁰⁶ (EK 4)

1.2. HİTİTLERİN YIKILIŞI

Hitit İmparatorluğunun yıkılması araştırmacılar tarafından takriben İ.Ö. 12.yy. başları olarak kabul edilmektedir. Yaklaşık 400 yıl boyunca Anadolu ve Yakındoğu'daki güçler dengesinde kendisine yer bulan Hititler, Geç Bronz Çağı'nın sonlarına doğru küresel ve bölgesel olarak, göç dalgaları, iç isyanlar, kıtlık, kuraklık gibi birçok sorunla karşılaşmıştır. Küresel sorunların bölgesel sorunları, bölgesel sorunların küresel sorunları tetiklediği bu dönemde, Yakındoğu'ya Avrupa içlerinden başlayan ve Mısır önlerinde güçlükle durdurulan göç dalgaları damga vurmuştur. Bunun neticesinde Hititler yıkılmış, bölge topyekûn tahrip edilmiş, Assur etkilenmiş, Kassitler çözülmüş ve Mısır Hanedanlığı Suriye'den çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁷

Hitit İmparatorluğunun son bulmasındaki en yaygın düşünce İ.Ö. 12.yy. başlarında cereyan eden “*Deniz Kavimleri*”¹⁰⁸ olarak adlandırılan istilacıların göç hareketleridir. Bu göç hadisesi hakkında bildiklerimizin büyük bir bölümü Mısır yazılı kaynaklarına dayanmaktadır. Mısır Hanedanlığından Merneptah¹⁰⁹ ve III. Ramses¹¹⁰ dönemi kayıtlarından edindiğimiz bilgilere göre Yakındoğu'daki tahribat ve yıkımın sorumlusu bu istilacılarıdır. III. Ramses dönemi, Medinet Nabu tapınağının duvar yazıtında geçen bir bölümde yıkılan şehirler anlatılmaktadır.

“Hatti, Qode (Kizzuwatna), Kargamış, Arzawa, Alasia (Kıbrıs) yakılıp yıkıldılar. Amurru yakınında karargâh kurdular, İnsanlarını öldürdüler ve bu memleketi yerle bir ettiler. Ateş saçarak Mısır'a doğru geldiler. Müttefikleri olan Philistler, Zikar, Sakalus, Danu ve Vassas ile birlikte ellerini yeryüzünün son bucağındaki

¹⁰⁵ Hout, ss. 42-43.

¹⁰⁶ Albrecht Goetze, **The Hittites and Syria (1300-1200 B.C.)**, The Cambridge Ancient History II, The Middle East And The Aegean Region (c. 1380-1000 B.C.), Part II Ed. I. E. S. Edwards, Cambridge University Press, Cambridge, 1975, s. 266.

¹⁰⁷ Amelie Kuhrt, **Eski Çağda Yakındoğu**, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Cilt: II, İstanbul, 2017, ss. 3-4.

¹⁰⁸ Klengel, (Hitit Tarihi), s. 419.

¹⁰⁹ James Henry Breasted, **Ancient Records of Egypt**, Vol. III, Chicago University Press, Chicago, 1906 ss. 238-279.

¹¹⁰ James Henry Breasted, **Ancient Records of Egypt**, Vol. IV, Chicago University Press, Chicago, 1906, ss. 3-221.

memleketlere değin uzattılar. Yüreklere güvençe dolu idi ve ‘planlarımız gerçekleşecektir’ diyorlardı.’¹¹¹

Hitit İmparatorluğunun yıkılmasında Mısır yazılı kaynakları ‘‘Deniz Kavimleri’’ni işaret etmesine rağmen Hititler gibi köklü bir imparatorluğun tek bir sebepten yıkımı düşüncesi çokta akla yatkın değildir. Hitit İmparatorluğu göç dalgalarından önce kıtlık, kuraklık, iç isyanlar ve Assur tehdidi gibi birçok etken yüzünden zaten İ. Ö. 13.yy. ikinci yarısından itibaren eski gücüne nazaran oldukça zayıf bir konuma düştüğü gözlemlenmektedir. Kıtlığın ve kuraklığın boyutu, IV. Tuthaliya döneminden beri ciddi sorunlar yaratmaktaydı. IV. Tuthaliya’nın çağdaşı Mısır firavunu Merneptah, Karnak Yazıtlarında *Kheta ülkesi* olarak bahsettiği Hititlere tahıl yardımı yaptığından bahsetmektedir.¹¹² Yine bu döneme tarihlendirilen baraj yapıları¹¹³ kuraklığın ve kıtlığın ciddiyetini destekler niteliktedir.

Bütün bu olumsuz şartlara rağmen ayakta durmaya çalışan Hititler, II. Suppiluliuma döneminde tekrardan bir canlanma gösterse de *Deniz Kavimleri* istilası sonucu Kuzeybatı Anadolu ve Kuzey Suriye’deki ticaret rotalarını kaybetmiş, içerisinde Hattuşa’nda bulunduğu birçok Hitit kenti talan ve yıkımdan kurtulamamıştır. (EK 5)

Hititlerin yıkılmasında ki genel görüş, yukarıda bahsettiğimiz biçimde ‘‘Deniz Kavimleri’’ göç hadisesine dayandırılmaktadır.¹¹⁴ Ancak Trevor Bryce¹¹⁵ ve Ahmet Ünal’a¹¹⁶ göre: Kıtlık, kuraklık ve istilaların odağında kalan Hititler’e son darbe içeriden gelmiştir. Bu görüşün doğruluk payı en az ‘‘Deniz Kavimleri’’ görüşü kadar kuvvetle ihtimaldir. Anadolu’da I. Hattuşili’den beri en ufak bir zafiyette problem yaratan Kaşka grupları, bu kaos ve zayıflık ortamında Hattuşa ve diğer Hitit kentlerini yakıp yıkmaları oldukça yüksek ihtimaldir. Ayrıca Orta Anadolu’daki Hitit kentlerinde rastlanılan yangın izleri¹¹⁷ bu görüşü destekler niteliktedir.

¹¹¹ Breasted, (Vol. IV), ss. 37-38

¹¹² Breasted, (Vol. III), s. 244.

¹¹³ Emre Kutlu, **The Hittite Dam of Karakuyu**, Editör: P. Mikasa, Essays on Anatolian Archaeology, Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan VII, Wiesbaden, 1993, ss. 1-9

¹¹⁴ Kuhrt, (C. II), s. 5-14.

¹¹⁵ Bryce, (The Kingdom of Hittites), s. 345.

¹¹⁶ Ünal, 2002, s. 84.

¹¹⁷ Hout, s. 43.

1.3. HİTİTLERİN ARDILLARI

Takriben İ.Ö. 1200'lü yılların başında Hitit İmparatorluğunun yıkılması ve Hattuşa'daki emperyal düzenin son bulmasıyla birlikte¹¹⁸ başlayan süreçte, imparatorluk himayesi altında bulunan topraklarda oluşan güç boşluğu, bir dizi taksimat ve istikrarsızlıklara sebebiyet vermiştir. Bu yaşanan olaylar neticesinde Kilikya Ovası, Orta Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerinde irili ufaklı yeni yerel yönetimler ya da diğer adıyla kent devletleri ortaya çıkmıştır (**EK 6**). Bu ortaya çıkan yeni kent devletleri arasında ekonomik, askeri ve siyasi herhangi bir bağ görülmemesine rağmen toplu biçimde literatürde, "Neo-Hitit", "Geç Hitit", "Syro-Hitit" ya da "Hiyeroglif Hitit" olarak adlandırılmışlardır. Bu adlandırmalar İ.Ö. 12. yy. dan sonra etnik bir gruba karşılık gelmesinden ziyade, kurulan yeni devletlerde birlikte yaşayan halkları tanımlamak için kullanılmıştır.

Hititler yıkıldıktan sonra kurulan irili ufaklı yeni kentlerin kurulduğu coğrafya, Demir Çağları boyunca *Hatti Memleketi* olarak anılmıştır.¹¹⁹ Asur¹²⁰, Urartu¹²¹ yazılı kaynaklarında ve İbranilerin kutsal kitabı Tevrat'ta¹²² Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesi, Hatti, Hate ya da Het şeklinde geçmektedir. "Neo-Hitit", "Geç-Hitit" gibi tanımlamalar, Hitit İmparatorluğu ile sonradan kurulmuş kent devletlerinin ayırt edilmesi açısından önemlidir.¹²³

Geç-Hititlerin coğrafyası imparatorluk yıkıldıktan sonra Anadolu'nun doğusuna ve güneydoğusuna, Luwice konuşan Hitit tebaasının göçleriyle

¹¹⁸ J. D Hawkins, **Büyük İmparatorluğun Mirasçıları I**, Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk, Ed. Wenzel Jacob, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 2002, s. 410.

¹¹⁹ Trevor Bryce, **The World of the Neo-Hittite Kingdoms**, A Political and Military History, Oxford University press, Newyork, 2012, (A Political and Military History), s. 47.

¹²⁰ A. Kirk Grayson, **The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, Vol. 2. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859 BC)**, (RIMA 2) University of Toronto, Toronto, 2002, s. 293.

¹²¹ Margaret Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 295-298.

¹²² Kutsal Kitap: Yeni Dünya Çevirisi, **Tekvin (Başlangıç, Yaratılış)**, Watchtower Bible and Tract Society of Newyork, Brooklyn Newyork, 2008, ss.23-74.

¹²³ Louis Delaporte, **Les Hittites**, La renaissance du livre, Paris, 1936, s. 316.

şekillenmiştir.¹²⁴ Aynı dönemde Arami göçleriyle karşılaşan Hitit halkları, Aramilerle kaynaşarak ortak bir coğrafya oluşturmuşlardır.¹²⁵

Geç-Hitit kent devletlerinin yayılım alanları, imparatorluk yıkıldıktan sonra Assur kaynaklarına ve Hiyeroglif Hitit şeklindeki yazıtlara göre tespit edilmeye çalışılmaktadır. Ancak bazı salt Arami kentlerinde karşılaştığımız Hitit Hiyeroglifi yazıtlar bu yöntemin tam anlamıyla çalışmasını engellemektedir. Bu gibi istisnalar dikkate alınarak en geniş tabirle; Tuz Gölü'nden Akdeniz'e dikey doğrultuda güneye doğru çekilecek bir çizgi batı sınırını oluşturmaktadır. Yine Tuz Gölü'nden, Malatya'ya doğru çizilecek bir yatay çizgi kuzey sınırını oluşturmaktadır.¹²⁶ Ancak Geç-Hitit beyliklerinin kuzey sınırının, modern Türkiye'nin Sivas ili Divriği ilçesi Gözecik köyünde bulunan kapı aslanı¹²⁷ sayesinde daha da kuzeye çıktığı tespit edilmiştir. Bölgenin doğu sınırı ise, Malatya'dan güneye doğru dikey eksenli Kargamış'a çekilecek bir çizgiyle belirlenebilir.¹²⁸ Geç-Hitit kent devletlerinin güney sınırının nerede bittiği konusu tartışmalıdır. Louis Delaporte, güney sınırını Orontes Nehri olarak düşünürken¹²⁹ Mehmet Ali Dinçol ise Kargamış'ın güneyinin Arami etkisinin yoğun olduğunu düşünerek Orontes Nehri hattını Arami bölgesi saymıştır.¹³⁰

Geç-Hitit kent devletlerinin, yukarıda sınırları çizilen bölge içerisinde dağılımlarına ilişkin bilgilerimizi Assur yazılı kaynaklarında desteklenmektedir. Ancak Assur metinlerindeki bazı yer isimleri ile Hitit İmparatorluğu döneminde yer isimleri örtüşmemektedir. Bu gibi farklar düşünülerek Geç-Hitit kentlerinin coğrafyasına bakıldığında Bryce'a göre,¹³¹ Fırat bölgesinde: Kargamış, Kummuh, Melid ve Masuwari (Til-Barsip, modern ismiyle Tell Ahmar), Anti-Toros bölgesinde: Gurgum, Batı Suriye'de: Pattin (Hattina, Unqi), Orta ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde: Tabal, Que ve Hilakku kentleri yer almaktadır. Hawkins'e göre,¹³²

¹²⁴ Hawkins, (Büyük İmparatorluğun Mirasçıları I), s. 412.

¹²⁵ Hawkins, (Büyük İmparatorluğun Mirasçıları I), s. 412.

¹²⁶ Recep Yıldırım, **Uygurluk Tarihine Giriş**, 2. Baskı, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 121.

¹²⁷ Atilla Engin, **Gözecik: Sivas'da Yeni Bir Geç Hitit Merkezi ve Kapı Aslanı**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:34, Sayı:2, Sivas, 2010, ss. 60-68.

¹²⁸ Dinçol, s. 124.

¹²⁹ Delaporte, s. 316.

¹³⁰ Dinçol, s. 124.

¹³¹ Bryce, (A Political and Military History), ss. 48-49

¹³² J. D. Hawkins, **The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia**, 2.Baskı, The Cambridge Ancient History, Volume: 3, Part: 1, Bölüm: 9, Ed. John Boardman ve diğerleri, Cambridge University press, Cambridge, 1982, ss. 375-376.

Kargamış: modern Türkiye-Suriye sınırına denk gelen Cerablus ve çevresi, Pattin (Hattina ya da Unqi): Asi Nehri'nin döküldüğü Amik Ovası (Antakya dolayları), Samal: (Modern adı Zincirli), Pattin (Unqi)'nin kuzeyinde Amanos sıradağlarının doğu kanadının eteğinde günümüz Fevzipaşa istasyonu yakınları, Gurgum: modern Maraş ve çevresi, Kummuh: Kargamış'ın Kuzey komşusu olarak batı Fırat kıyısı boyunca uzanır, Melid: Günümüz Malatya ve çevresi, Tabal: Toroslardan batıya doğru gidilerek Niğde, Kayseri ve Nevşehir çevresi, Que ve Hilakku: Kilikya ovasında (Adana ve Çukurova) Que ve hemen kuzeyi Toros dağlarında (Dağlık Kilikya) Hilakku şeklinde lokalizasyonları yapılmaktadır.

Geç-Hitit kent devletlerinin tanımlanması ve tarihi coğrafyasından sonra, bir diğer önemli husus ise kimlikleridir. Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra boşalan Anadolu ve Kuzey Suriye'deki topraklarda kurulan kent devletleri, sanattan yaşam biçimine, heykeltıraşlıktan yazılı kültüre kadar Hitit İmparatorluğunun geleneklerini devam ettirmişlerdir. Hitit İmparatorluğu döneminde, Hattuşa'daki kralların anıtsal yazıtlarında kullandıkları Hitit Hiyeroglifi (Luwice), imparatorluk yıkıldıktan sonra kil tabletler üzerine yazılan çivi yazısı gibi yok olmamış ve bu yazı kültürü yeni kurulan Hitit ardılları sayılan kent devletlerince devam ettirilmiştir.¹³³ Heykeltıraşlık ve kabartmalarda da belirgin bir Geleneksel Hitit yontu üslubu mevcuttur.¹³⁴ Muhtemelen İç Anadolu'daki kaostan kaçan yerel Hitit ustaları burada Geleneksel Hitit sanatını devam ettirmişlerdi. Ancak zamanla Assur, Arami, Urartu, Fenike gibi uygarlıklarla etkileşime girerek yontu sanatında Geleneksel Hitit üslubu tamamıyla unutulmaması koşuluyla melez bir üslup ortaya çıkmıştı. Bir diğer benzerlik ise kral isimlerinde göze çarpmaktadır. Gurgum Kralı Muwatalli ve Pattin Kralı Lubarna gibi isimler Hitit İmparatorluğu döneminde kullanılan kral isimlerinin devamı niteliğinde görülmektedir.¹³⁵ Ayrıca Tabal Kralı Wassusarma ve Kargamış Kralı Ku(n)zi-Teshub gibi Geç-Hitit kralları, imparatorluk döneminden kalma bir gelenek olan *Büyük Kral* unvanını kullanmışlardır.¹³⁶

¹³³ Hawkins, (Büyük İmparatorluğun Mirasçıları I), s. 410.

¹³⁴ Winfried Orthmann, *Untersuchungen Zur Spathethitischen Kunst*, Rudolf Habelt Verlag, Band:8, Bonn, 1971, s. 247.

¹³⁵ Johannes Lehmann, *Die Hethiter: Volk der tausend Götter*, C. Bertelsmann Verlag, München, 1975, s. 305.

¹³⁶ Bryce, (A Political and Military History), s.84, 143.

İKİNCİ BÖLÜM

BRONZ ÇAĞI SONU: KUZEYDEN GÜNEYE GÖÇLER

2.1. KUZEYDEN GÜNEYE GÖÇLER

İ.Ö. 12. yy. başları Yakındoğu ve Önasya için çok hareketli dönemlerden birisi olmuştur. Bu döneme daha önceki bölümde değindiğimiz gibi ‘‘Deniz Kavimleri’’ göç hadisesi damga vurmuştur. Avrupa içlerinde başlayıp Mısır coğrafyasında güçlükle durdurulan bu göç dalgasının yarattığı kargaşa neticesinde tarihte üçüncü Sami göçü olarak bilinen Güney’den (Arap çölleri) Kuzey’e (Yukarı Fırat) bir göç dalgası baş göstermiştir.¹³⁷

Kuzey Mezopotamya’da ve Güneydoğu Anadolu’da, Hititlerin yıkılması ve Mısır Hanedanlığının doğal sınırlarına çekilmesiyle başlayan süreçte, Yakındoğu’da, göçebe halkların kitlesel göçleri sızıntılar halinde asırlarca sürmüştür.¹³⁸ Arap çöllerinden yukarı Fırat havzasına kitleler halinde yönelen göçebe halk, yeni bölgesel düzenin zamanlar öncülleri olmuşlardır. (EK 7)

Önasya ve Mezopotamya tarihinde güneyden kuzeye Sami¹³⁹ kökenli üç büyük göç hareketi gerçekleşmiştir. Güneyde kalan az gelişmiş ve iklimsel faktörlerden dolayı kuraklığa maruz kalmış insanlar ellerine geçen her fırsatta kendisinden hem coğrafi hem uygarlık anlamında daha yüksek düzeyde olan kuzey bölgelerini rahatsız etmişlerdir. İlk göç İ.Ö. 2500’lü yıllarda Sümer Hanedanlığı döneminde, Sami kökenli Akkadlar’ın güneyden kuzeye gelerek Sümer şehirlerine sızmasıyla gerçekleşmiştir.¹⁴⁰ Erken dönemlerde başarılı olamamaları da zamanla kendi devletlerini kuracak kadar da güçlenip örgütlenmişlerdir.¹⁴¹ İkinci göç ise İ.Ö. ikinci binyılın başlarında Amurrular

¹³⁷ Wayne Pitard, **Arameans**, Peoples of the Old Testament World, Ed. Alfred J. Hoerth ve diğerleri, Baker Books, 1998, s. 208.

¹³⁸ W. F. Albright, **Syria, The Philistines, and Phoenicia: Emergence of the Aramaeans**, The Cambridge Ancient History II, The Middle East And The Aegean Region (c. 1380-1000 B.C.), Part II, Ed. I. E. S. Edwards, Cambridge University Press, Cambridge, 1975, s. 532.

¹³⁹ Sami (Semitik): Arabistan çölleri, Irak, Suriye ve Türkiye’nin Güneydoğu Anadolu bölgesi olmak üzere geniş bir coğrafyada yayılım gösteren aynı dil özelliklerine sahip topluluklara verilen genel terimdir. Akkadlar, Amurrular, Aramiler, Süryaniler, İbraniler ve Araplar Sami topluluğuna bağlı bazı gruplardır.

¹⁴⁰ Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıçtan Perslere kadar**, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2015, s. 66.

¹⁴¹ Hamblin, s. 289.

tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁴² Eski vatanlarının Bişri Dağı ve çevresi olduğu tahmin edilen Amurrular,¹⁴³ Aşağı Fırat'ın batısındaki kurak yerlerde yaşadıkları için Sümerce'de batı anlamına gelen '*MAR.TU*' şeklinde anılmışlardır.¹⁴⁴ Amurrular ya da Tevrat'ta geçen ismiyle Amoritler¹⁴⁵ şef ya da baba adı verilen kabile liderleri etrafında örgütlenerek varlık göstermişlerdir.¹⁴⁶ Erken dönemde göçebe yaşam biçimine sahip Amurrular, zamanla Yakındoğu'da kentleri fethederek yerleşik yaşama geçmişlerdir.¹⁴⁷

Üçüncü en büyük Batı Sami kökenli göç dalgası ise konumuz olan Arami göçleridir. Deniz Kavimleri'nin yarattığı kargaşayı yarattığı fırsat bilen Aramiler, kendi coğrafyalarının elverişsiz ikliminden dolayı yaklaşık İ.Ö. 12.yy. dan itibaren düzenli olarak yüzyıllarca sürecek kitlesel göç hareketlerine başlamışlardır.¹⁴⁸ Bu cereyan eden hadiseler silsilesinde tüm Yakındoğu'nun etnik kimliği ve demografik yapısı yakından etkilenerek yeniden şekillenmiştir.¹⁴⁹

2.2.1. ARAMİLER

2.2.1.1. ARAMİLERİN KÖKENİ

Batı Sami dil grubuna dahil edilen Aramiler, Yakındoğu Bronz Çağ uygarlıklarının yıkılışından sonra kuzeye doğru hareket eden göçebe bir halk olarak tanımlanmaktadır.¹⁵⁰ Erken dönemlerinde pastoralist yaşam biçimini benimsemiş olmalarından ötürü kökenleri hakkında somut delillere ulaşamamıştır. Ancak araştırmacılar tarafından Aramiler, genellikle İ.Ö. ikinci bin yılda Mezopotamya'da

¹⁴² Köroğlu, ss. 96-97.

¹⁴³ Hamblin, s. 156.

¹⁴⁴ Trevor Bryce, **The Peoples and Places of Ancient Western Asia**, The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire, Routledge, New York, 2009, s. 40.

¹⁴⁵ Kutsal Kitap, **Amos II, 9**, s. 1182.

¹⁴⁶ Hamblin, s. 157.

¹⁴⁷ Karen Rhea ve Nemet-Nejat, **Daily Life in Ancient Mesopotamia**, Hendrickson Publisher, USA, 2002, s. 15.

¹⁴⁸ Füzüzan Kınal, **A. Dupont Sommer: "Aramiler. Eski Aydınlik Doğu"** Ankara Üniversitesi Dil-Tarih- Coğrafya Fakültesi, Cilt: 12, Sayı: 1-2, Ankara, 1949, s. 193.

¹⁴⁹ Bryce, (A Political and Military History), s. 164.

¹⁵⁰ Kınal, s. 193.

dağınık halde yaşayan göçebe gruplarla ilişkilendirilmiştir.¹⁵¹ Bu göçebe grupların başında gelen Amoritler: dil yapısı, coğrafya ve yaşam biçimi bakımından Aramilerle benzerlik göstermektedir. Yapılan filolojik araştırmalarda iki topluluğun kullandığı dilin birbirine olan yakınlığı¹⁵², coğrafi olarak aynı bölgelerde varlık göstermeleri¹⁵³ ve göçebe yaşam biçimlerini benimsemeleri¹⁵⁴ bu iki topluluğun bağıntısını desteklemektedir.

Aramilerin kökenlerine ilişkin yazılı kaynaklar incelendiğinde *Sutu* ve *Ahlamu* isimleri göçebelikle ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır. Sutu ismi İ.Ö. 18-17. yy.da, Mari arşivlerinde göçebelik faaliyetleri gösteren bir grup olarak bilinmektedir.¹⁵⁵ Ahlamu ismi yine Sutu ismi gibi yıllıklarda düzensiz göçebeler olarak görülmektedir. İ.Ö. 13. yy. da Hitit Kralı III. Hattuşili ile Üçüncü Babil Hanedanlığından Kassit Kralı II. Kadaşman-Enlil arasındaki mektuplaşmada Ahlamu ismine rastlanmaktadır. Mektupta Ahlamu adında yağmacılar yüzünden bölgenin güvensiz olduğu aktarılmaktadır.¹⁵⁶ Yine III. Hattuşili'nin çağdaşı olan Assur Kralı I. Salmanassar'ın yıllıklarında Ahlamulardan bahsedilmektedir. I. Salmanassar Hitit, Mitanni ve Ahlamuların kendisine karşı ittifak kurup birleştiğini ancak bunları yendiğini ifade etmektedir.¹⁵⁷ Bu bilgilerden yola çıkarak henüz Bronz Çağı uygarlıkları yıkılmadan önce İ.Ö. 13. yy. da istilacı göçebelerin Kuzey Mezopotamya'da varlıklarından söz etmek mümkündür. Ahlamu ile Arami isimlerinin ilk kez yan yana kullanılması Assur yıllıklarında görülmektedir. Assur Kralı I. Tiglat-pileser (İ.Ö. 1114-1076) ait bir yıllıkta;

‘‘Efendim tanrı Assur’un desteğiyle, savaş arabalarımı (ve) savaşçıları aldım ve çöle doğru yola çıktım. Efendim tanrı Assur’un düşmanları Ahlamu-

¹⁵¹ Ran Zadok, **The Aramean Infiltration and Diffusion in the Upper Jazira, CA. 1150–930 BCE**, The Ancient Near East in the 12–10 Centuries BCE, Culture and History, Proceedings of the International Conference held at the University of Haifa, (2–5 May, 2010), Ed. Gershon Galil ve diğerleri, Ugarit-Verlag, Münster, 2012, s. 570.

¹⁵² Albright, s. 530.

¹⁵³ Helene Sader, **The Aramaeans in Ancient Syria**, Bölüm: II, History, Handbook of Oriental Studies, (HDO), Section 1, The Near East, (ed.) Herbert Niehr, Brill, Boston, 2014, s. 15.

¹⁵⁴ G. M. Schwartz, **The Origins of the Aramaeans in Syria and Northern Mesopotamia: Research Problems and Potential Strategies**, To the Euphrates and Beyond (Archaeological Studies in Honour of Maurits N. van Loon), Ed. O.M.C. Haex ve diğerleri, Balkema press, Rotterdam, 1989, s. 283.

¹⁵⁵ Lipinski, s. 38.

¹⁵⁶ Kinal, s. 195.

¹⁵⁷ Kinal, s. 195.

*Aramilerin üzerine yürüdüm. Suhu ülkesinden, Hatti ülkesinin Karkamış kentine kadar olan yerleri bir günde yağmaladım. Onları katlettim (ve) hazinelerini ve sahip oldukları sayısız malları taşıdım. Efendim tanrı Assur'un silahından kaçan diğer askerler Fırat'ı geçtiler. Onların ardından keçi derisi (şişirilmiş) sandallarla Fırat'ı geçtim. Bişri Dağı'nın eteğindeki 6 kenti aldım, onları yaktım yıktım ve mallarını, hazinelerini kentim Assur'a getirdim...*¹⁵⁸

Assur kralı I. Tiglat-Pileser'den sonra Ahlamu-Arami tamlamasına yine Assur metinlerinde rastlanılmaktadır. Assur-Bel-Kala dönemi (İ.Ö. 1073-1056) yıllıklarında Assur'un, Ahlamu-Aramilerine karşı giriştiği mücadelelerden bahsedilmektedir.

*“(Yüce tanrılarım efendilerim) Tanrı Assur, An (ve) Adad'ın emriyle Ahlamu-Aramilerin peşinden yılda iki kez keçi derisi(şişirilmiş) sandallarla Fırat'ı geçtim. Suhi ülkesinin [An]at şehri, Amurru ülkesinin Tadmor şehriden ve Kardunias'ın Rapiku'su kadar uzak yerlerde onları yakaladım (ve) mağlup ettim. Mallarını şehrim Assur'a getirdim.”*¹⁵⁹

İ.Ö. 11. yy. Assur yıllıklarına baktığımızda Assur'un en büyük sorununun Aramiler olduğunu görmekteyiz. İ.Ö. 13. yy.dan sonra Yukarı Fırat bölgesinde görülmeye başlayan Ahlamuların bu dönemde Aramiler ile birlikte anıldığını görmekteyiz. Göçebe halklar yukarı Fırat'ta varlık göstermelerinden yaklaşık 120-160 yıl sonra Aramiler adı altında Assur'a sorun çıkartacak kadar yoğunlaşmışlardır. Yazılı kaynakların kısıtlı oluşu, arkeolojik kültürün kısıtlılığı veya tanımlanamaması neticesiyle Aramilerin kökenine ilişkin net bir bilgi yoktur. Genel olarak araştırmacılar Aramilerin kökenlerini, İ.Ö. ikinci bin yılda dağınık halde Mezopotamya'da varlık gösteren göçebelerle ilişkilendirme yoluna gitmişlerdir.

Lipinski,¹⁶⁰ Ahlamu ve Arami arasındaki ilişkinin herhangi bir kültürel veya etnik akrabalıktan ziyade öncelikle iki grubunda göçebe oluşlarıyla ilişkilendirmiştir. Lipinski, Ahlamu ismini erken dönemde kent merkezleri arasında hareket eden kabileler şeklinde tanımlamıştır. Batı Sami dillerinde “delikanlı” anlamına gelen *glm* sözcüğü ile Ahlamu ismini ilişkilendirmektedir. Ahlamu ismi belirli bir etnik ve dilsel

¹⁵⁸ Grayson, (RIMA 2), s. 23.

¹⁵⁹ Grayson, (RIMA 2), s. 98

¹⁶⁰ Lipinski, ss. 31, 32, 38, 39, 40, 49.

gruba karşılık gelmesinden ziyade Lipinki'ye göre, Assur ve Babil tarafından sürülerin, kölelerin, yiyecek ve erzakların ele geçirilmesi için baskınlar düzenleyen saldırgan soyguncu bir grubunun genel tanımıydı. Ahlamu ismi zamanla bu tarz yaşayan bütün klanların genel bir adı olmuştur. Aramiler de bu klanların içinde yaşayan ve İ.Ö. 2. binyılın sonlarında en gözde temsilcileri olmuştur. Assur Kralı I. Tiglat-Pileser'inde Ahlamu ve Arami isimlerini bu bağlamda özdeşleştirmesi olasıdır.

Zadok ise tıpkı Lipinski gibi Aramiler ile göçebeler arasındaki bağlantıya değinmektedir. Arami gruplarını tarihsel anlamda Pre ve Proto olarak ikiye ayıran Zadok, İ.Ö. 1111 yılında I. Tiglat-Pileser döneminden itibaren Ahlamu isminin anılmasıyla birlikte Aramilerin protohistorik tarihinin başladığını düşünmektedir.¹⁶¹ Bu tarihten öncesini Aramiler için prehistorik dönem olarak tanımlayan Zadok, Mezopotamya'da batı semitik unsurlar olan yarı göçebe olarak varlık gösteren Sutu ve Ahlamuların zamanla Arami kabilelerine dönüştüğünü ile sürmektedir.¹⁶² Zadok, kronolojik olarak Sutu, Ahlamu ve Arami dönüşümünü önermekle birlikte bu grupların aralarında ki özel ilişkiye dikkat çeker.¹⁶³

Moscatti'ye göre ise Lipinski ve Zadok'un aksine, Aramiler ile Ahlamu ve Sutu arasında genetik bağlantı ya da ilişki kurulması önerilmemektedir. Amorit, Ahlamu ve Sutu gibi göçebe halklarla, aynı şekilde Orta ve Yukarı Fırat'ı işgal eden Aramiler arasında kanıtlanmış genetik bir bağın olmadığını ileri sürmektedir.¹⁶⁴

2.2.1.2. ARAMİLERİN YAYILIM ALANLARI

Aramilerin, Geç Bronz Çağı sonlarına doğru, Kuzey Mezopotamya'dan Doğu Akdeniz kıyılarına kadar dağınık şekilde varlıkları bilinmektedir. Bir önceki bölümde değindiğimiz Assur Kralı I. Tiglat-pileser'e (İ.Ö. 1114-1076) ait yıllıkta, Aramiler önce Kargamış'ta daha sonra Lübnan Dağı eteklerinde Assur güçleri tarafından yenilip yağmalanmıştır. Yine değindiğimiz Assur Kralı Assur-Bel-Kala'ya ait yıllıkta, Assur'un Aramileri Orta Fırat bölgesinde yendiğine dair bilgiler mevcuttur. Bu

¹⁶¹ Zadok, s. 569.

¹⁶² Zadok, s. 570.

¹⁶³ Zadok, s. 570

¹⁶⁴ S. Moscati, *The Aramean Ahlamu*, Journal of Semitic Studies, Vol:4, No:4 Oxford University Press, Oxford, 1959, s. 307.

yıllıklar ışığında Aramilerin İ.Ö. 13.yy.¹⁶⁵ gibi erken tarihlerde, dağınık halde güneyden Mezopotamya içlerine çıkmaya başlayan İ.Ö. 11. yy. da Assur metinlerinde *Hanigalbat-Mitanni* olarak adlandırılan bölgede varlıklarını görmekteyiz. (EK 8)

Göçebe yaşamış olan bir kavmin, tam manasıyla sınırlarını çizmek mümkün değildir. Ancak kabaca Urartu topraklarından Lübnan Dağı'nı aşarak İsrail içlerine, Tabal ülkesinden Babil diyarına ve son olarak Akdeniz kıyılarına da içine alacak şekilde bir çember çizersek içeride kalan kısımda Arami nüfusunun varlığından söz edebiliriz. Ayrıca Aramice'nin Yakındoğu'da İ.Ö. 7. yy. da Akkadca'nın yerini alarak uluslararası bir dil olması¹⁶⁶ ve İslamiyet'in yayıldığı İ.S. 7. yy. a kadar ortak dil olarak kullanılması Aramilerin geniş bölgelere yayıldığının göstergesidir. Ancak Aramilerin somut izleri yalnızca materyal kültür ve Assur tarihi üzerinden izlenebildiği için, yayılım alanları daha dar bir alana indirgenmektedir.

Assur Kralı Assur-Bel-Kala (İ.Ö. 1073-1056) yıllıklarında,¹⁶⁷ Kaşiiari Dağları¹⁶⁸ ve çevresinde Aramilerle savaştığını anlatmaktadır. Yine Assur yıllıklarında, Kaşiiari Dağları ve çevresinde Bît-Zamâni adında kurulmuş bir Arami Krallığının varlığından söz edilmektedir.¹⁶⁹ Bu yıllıklar göz önüne alındığında siyasal örgütlenmeleri bağlamında Aramilerin en uç kuzey sınırı çizilebilir. Anadolu'da ise batı sınır noktası günümüz Kayseri yakınlarındaki Bît-Burutaş'tır. Geç-Hitit kent devleti Tabal'ın, Assur Kralı II. Sargon (İ.Ö. 722-705) yıllıklarında ilk kez Bît-Burutaş olarak anılması¹⁷⁰ muhtemelen kent yönetiminin güçlenen yerel halk Aramiler tarafından ele geçirildiğini göstermektedir. Ayrıca heykeltıraşlık alanında ortaya çıkan Arami öğeler de¹⁷¹ Tabal coğrafyasında Aramilerin yoğunluğunu ortaya koymaktadır.

Aramilerin Doğu sınırı Babil'le sınırlandırılmaktadır. Assur yıllıklarında, Babil topraklarındaki Arami nüfusuna ait bazı kabile isimleri geçmektedir. Bunlar ‘‘Gambulular’’, ‘‘Pukudlar’’, ‘‘İtular’’dır.¹⁷² Ayrıca Assur Kralı I. Tiglat-pileser'e ait

¹⁶⁵ R. Wallenfels, J.M. Sasson(ed.), **The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students**, Vol: I, Charles Scribner's Sons, Newyork, 2000, s. 51.

¹⁶⁶ R. Wallenfels, J.M. Sasson(ed.), s. 30

¹⁶⁷ Grayson, (RIMA 2), s. 102

¹⁶⁸ Kaşiiari = Tur-Abdin (Günümüz Türkiye, Mardin sınırları içerisinde yer alan Dicle Vadisinden Karacadağ'a kadar uzanan dağlık bölge.)

¹⁶⁹ Grayson, (RIMA 2), s. 171

¹⁷⁰ Mark Weeden, **Tuwati and Wasusarma: Imitating the Behaviour of Assyria**, IRAQ, Vol: LXXII, In Honour of the Seventieth Birtday of Professor Dawid Hawkins, Published by British Institute for the Study of Iraq, Londra, 2010, ss. 42-43

¹⁷¹ Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, s. 200.

¹⁷² Kuhrt, (C. II), s. 16.

yıllıkta, Assur'un Aramileri Babil'in kuzeyi Rapiku'da (Kuzey Babilonya) yendiği anlatılmaktadır.¹⁷³ Assur yıllıklarından yola çıkarak Aramilerin Mezopotamya'daki Doğu ve Güneydoğu sınırı, Babil içlerine hatta Elam ülkesine kadar uzanmaktadır. Asur yıllıklarının yanı sıra Babil ve Assur arasındaki mektuplaşmalardan da¹⁷⁴ Aramilerin durumları hakkında bilgiler edinmekteyiz. Babil ile Elam arasında Dicle Nehri'nin kollarına serpilmiş sayıca kırkı¹⁷⁵ geçen Arami kabileden biri olan Gambulular, Assur ile birlikte Elam'a karşı siyasi ilişki kuracak kadar güçlü konuma yükselmişti.¹⁷⁶

Aramili kabilelerin Doğu Akdeniz sahillerinde de varlıkları söz konusudur. Tyros, Byblos, Sidon, Beyrut, Arvad ve Sarepta gibi Doğu Akdeniz kıyılarındaki Geç Tunç Çağı Kenan kentlerinde, Arami nüfusunun etkilerinden bahsetmek mümkündür.¹⁷⁷

Arami kabilelerin güneyde yayılım alanlarına bakıldığında, Aram-Damascus (Şam) devleti göze çarpmaktadır. Kitab-ı Mukkaddes'te Davut ile Zobah (Tsoba) Kralı Hadadezer'in mücadelesine yer verilmektedir. Güneyde en erken ortaya çıkmış Arami Zobah Krallığının Anti-Lübnan dağlarının doğu yamacına kadar genişlediği düşünülmektedir. Samuel:2, IX:5 bölümünde Hadadezer'in Davut'a yenilmesiyle birlikte Şam'dan desteğe gelen yirmi iki bin Aramili askerin kılıçtan geçirildiği aktarılmaktadır.¹⁷⁸ Şam'ın güneyinden, Ürdün ve İsrail içlerine kadar yine Aramilerin siyasi teşebbüsleri bulunmaktadır.¹⁷⁹

Aramilerin Yakındoğu'da etkin şekilde varlık gösterdikleri coğrafya kabaca yukarıda belirtilen sınırlar içerisinde yer almaktadır. Erken dönemlerine ilişkin yazılı ve arkeolojik kültürlerinin yetersizliği sebebiyle sadece Assur yıllıkları ve Eski Ahit'ten izlerini sürebildiğimiz Aramilerin, sınırlarını çizdiğimiz bu coğrafyada yaklaşık dört yüz yıl boyunca önemli bir figür oldukları aşikârdır. Arami kentlerinin İ.Ö. 7. yy. da Assur

¹⁷³ Grayson, (RIMA 2), s. 98

¹⁷⁴ Lipinski, ss. 494-496.

¹⁷⁵ B.T. Arnold, **Aramean Origins: The Evidence from Babylonia**, Archiv Für Orientforschung, Afo, Wilmore (Kentucky), 2011, s. 180.

¹⁷⁶ A.J. Brinkman, **Prelude to Empire: Babylonian Society and Politics, 747-626 B.C.**, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology (Occasional Publications of the Babylonian Fund 7), Philadelphia, 1984, s. 78.

¹⁷⁷ Kuhrt, s. 27.

¹⁷⁸ Kutsal Kitap, **Samuel: II, 8**, ss.420-421

¹⁷⁹ M.Ş. Günlaltay, **Yakın Şark III: Suriye ve Filistin**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 142.

egemenliğine topyekûn girmelerine rağmen dilleri Pers İmparatorluğunun resmi yazışma dili olacak kadar yaygınlaşmıştır.¹⁸⁰

2.2.1.3. ARAMİLERİN SİYASİ FAALİYETLERİ

İ.Ö. 13. yy. dan itibaren Yakındoğu'da Kuzey yönlü göç hareketlerinin baş mimari olan Aramiler, Kuzey Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'da İ.Ö 11. yy. dan sonra yerleşik yaşama geçiş süreçleri başlamıştır. Daha önceki bölümde de değindiğimiz I. Tiglat-Pileser'e ait pasajda:

*'Efendim tanrı Assur'un desteğiyle, savaş arabalarımı (ve) savaşçılarımı aldım ve çöle doğru yola çıktım. Efendim tanrı Assur'un düşmanları Ahlamu-Aramilerin üzerine yürüdüm. Suhu ülkesinden, Hatti ülkesinin Karkamış kentine kadar olan yerleri bir günde yağmaladım. Onları katlettim (ve) hazinelerini ve sahip oldukları sayısız malları taşıdım. Efendim tanrı Assur'un silahından kaçan diğer askerler Fırat'ı geçtiler. Onların ardından keçi derisi (şişirilmiş) sandallarla Fırat'ı geçtim. Bışri Dağı'nın eteğindeki 6 kenti aldım, onları yaktım yıktım ve mallarını, hazinelerini kentim Assur'a getirdim...'*¹⁸¹

Yukarıdaki pasajda, Assur'un Aramileri Bışri Dağı eteklerine kadar kovaladığı ve orada yenip altı köyü ele geçirildiği aktarılmaktadır. İ.Ö. 11. yy. a ait bu pasajdan yola çıkarak göçebe Arami gruplarının yerleşik düzen faaliyetlerinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Ancak Aramilerin bu yerleşik faaliyetleri, tam manasıyla modern bir kent görüntüsünden ziyade kabilesel çadır yerleşimi olduğu düşünülmektedir.¹⁸²

*'O sırada, (Ana)-Aşşur-Utêraşbat, Hatti halkının pitru ve mutkînu olarak adlandırdığı Sagura nehri üzerinde Fırat'ın karşı ve bu kıyısında yer alan, benden önceki atam (Prens) I. Tiglat-pileser'in kurduğu ve II. Aşur-Rabi döneminde zorla Aramilerin eline geçen iki kenti yeni alıp inşa ettim. Oraya Assurluları yerleştirdim.'*¹⁸³

¹⁸⁰ Pitard, s. 207.

¹⁸¹ Grayson, (RIMA 2), s. 23.

¹⁸² Helene Sader, *Les Etats Arameens de Syria Depuis Leur Fondation Jusqu'à leur Transformation En Provinces Assyriennes*, In Kommission Bei F.S. Verlag, Wiesbaden, Beyrut, 1987. s. 271.

¹⁸³ A.K. Grayson, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, Vol: 3. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC 2 (858-745 BC)*, (RIMA 3) University of Toronto, Toronto, 2002, s. 19

Yukarıda yer alan Assur Kralı III. Salmanassar'a (İ.Ö. 858-824) ait diğer bir yıllık içerisinde ki pasajda, II. Asur-Rabi (İ.Ö. 1012-972) döneminde Aramilerin fetih yoluyla bazı Assur kentlerini aldığını görmekteyiz. Yine bu pasajdan yola çıkarak İ.Ö. I. bin yılın başlarında Aramilerin yerleşik kent yaşamına geçtiğini söyleyebiliriz. II. Asur-Rabi dönemine ait kraliyet yıllıkları ve yazıtları bilinmediğinden¹⁸⁴ o döneme ilişkin bilgilerimiz birinci ağızdan sağlanamamaktadır. Bu bilgilerin yanında kesin olarak Aramice konuşan bazı bağımsız yerel hanedanlıklar II. Adad-Nirari (İ. Ö. 911-891) dönemi yıllıklarında ortaya çıkmaktadır.¹⁸⁵

Aramiler geldikleri yeni coğrafyada daha önce var olan toplumların kültürlerine entegre oldukları için, mimarlık ve heykeltıraşlık gibi alanlarda özgün eserler yaratamamışlardır.¹⁸⁶ Ayrıca Yakınoğu coğrafyasında Aramicenin yaygın bir dil olmasına rağmen, kendilerine ait yazılı tarihleri çok kısıtlıdır.¹⁸⁷ Kısıtlı sayıdaki Aramice yazıt dışında kendilerine özgün maddi bir kültür bulunmadığından, Aramileri siyasi tarihleri Assur yazıtları ve Eski Ahit içerisinde mütalaa edilmektir.¹⁸⁸ Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz kıyılarında varlık gösteren Aramiler, ortak kültür ve siyasi örgütlenme oluşturamamışlardır.¹⁸⁹ Bundan dolayı birbirlerinden kopuk ayrı ayrı siyasi teşebbüslerde bulunan Arami kentleri, Assur yıllıkları içinde ayrı ayrı takip edilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

Aramilerin siyasal örgütlenmeleri genellikle soy-akraba şeklinde gerçekleşmiştir. Sızarak ya da fetih yoluyla ele geçirdikleri kentlerde Aramiler, ev anlamına gelen *-Bit-* ön ekini kullanmışlardır (Bit-Agusi, Bit-Adini). Ev anlamına gelen *-Bit-* ekinden sonra şehrin kurucusunun isimlerini almıştır.¹⁹⁰ *-Bit-* ön ekine istisna oluşturacak bazı kentlerde mevcut idi, bunlar Aram-Şam, Hama ve Samal'dır.¹⁹¹ Arami şehirleri, Assur kayıtlarında *Nasıku* olarak geçen muhtemelen günümüz şeyhlerine benzeyen yöneticiler tarafından idare edilmiştir.¹⁹²

¹⁸⁴ Grayson, (RIMA 2), s. 125.

¹⁸⁵ Sader, (HDO), s. 23.

¹⁸⁶ Köroğlu, s. 148.

¹⁸⁷ Bryce, (A Political and Military History), s. 164.

¹⁸⁸ Bryce, (A Political and Military History), s. 164

¹⁸⁹ Köroğlu, s.121.

¹⁹⁰ Eva Von Dassow, **Text and Artifact: A Comprehensive History of the Aramaeans**, Near Eastern Archaeology, Vol:62, No:4, The American Schools of Oriental Research, The University of Chicago Press, 1999, s. 247.

¹⁹¹ Sader, (HDO), s. 23.

¹⁹² Michael P. Streck, **Babylonia**, Bölüm: IX, Handbook of Oriental Studies, (HDO), Section 1, The Near East, (ed.) Herbert Niehr, Brill, Boston, 2014, s. 318.

Aramilerin, yerleşik hayata geçiş süreçleri sıfırdan kent kurmalarından ziyade hazır kentler üzerinde varlık göstermeleriyle gerçekleşmiştir. İ.Ö. 10. yy. dan itibaren Suriye ve Güneydoğu Anadolu’da Luwi, Hatti ve Hurri nüfusuyla kaynaşan Aramiler, çok katmanlı toplumsal bir yapının önemli parçası olmuşlardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GEÇ HITİT KENT DEVLETLERİ

3.1 KARGAMIŞ KRALLIĞI

Kargamış (Cerablus), Yukarı Fırat bölgesinde yer alan Hitit İmparatorluğunun önemli kraliyet kentlerinden birisidir. Modern Türkiye-Suriye sınırında yer alan kentin tarihi İ.Ö. üçüncü bin yıl sonlarına kadar gitmektedir.¹⁹³ Eski Yakınoğu'nun en önemli kentlerinden biri olan Kargamış, Bağdat demiryolları ile Fırat'ın kesiştiği noktada bulunmaktadır.¹⁹⁴ 21 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması'yla belirlenen Türkiye-Suriye sınırıyla birlikte antik kent, kale ve iç şehir Türkiye'de dış şehir ise Suriye'de olmak üzere günümüzde ikiye bölünmüş durumdadır. (EK 9)

Fırat Nehri'nin batı kanadında önemli bir geçiş noktasında yer alan Kargamış kenti, Yakınoğu şehirleri içerisinde, Mezopotamya, Akdeniz kıyıları ve Anadolu arasındaki ticaret güzergahının önemli konumunda yer almıştır.¹⁹⁵ Kargamış kenti bu öneminden dolayı İ.Ö. 15. yy. dan itibaren Yakınoğu'daki devletlerin odak noktası olmuştur. İlk olarak Mısır firavunlarından III. Tutmosis, Asya'dan gelen tehditler üzerine Kuzey Suriye kentlerine seferler düzenlemiş ve Kargamış dahil olmak üzere birçok kenti vergiye bağlamıştır.¹⁹⁶ İ.Ö. 15. yy. da Hint-Avrupa kökenli Mitanniler, Kuzey Suriye'de bulunan Hurrileri de yanına alarak Mitanni adını verdikleri yeni bir devlet kurmuşlardır.¹⁹⁷ Mitanni devletinin Kerkük'ten Alalah'a kadar hakimiyet bölgesi kurduğu düşünüldüğünde, Kargamış'ın kontrolünün Mısır Hanedanlığından Mitanni'ye geçtiği düşünülmektedir.¹⁹⁸

Hitit İmparatorluğu, İ.Ö. 14. yy. da Mısır Hanedanlığının kendi içindeki sorunlarıyla uğraşması neticesinde, kronikleşmiş Kuzey Suriye'ye hâkim olma düşüncesini tekrardan faaliyete geçirmiştir. Assur'un Mitannilere baskısı ve Mısır'ın kendi içerisinde ki sorunlarla uğraşması neticesinde, Hitit İmparatoru I. Şuppiluliuma

¹⁹³ L. Cagni ve G. Pettinato, **La collezione del Pontificio Istituto biblico, Roma: La Collezione della Collegiata dei**, Editör: Pietro e Orso, Aosta, Roma, 1976, s. 11.

¹⁹⁴ Fahriye Kınal, **Kargamış Şehri Tarihi Hakkında**, (Kargamış Şehri Tarihi Hakkında), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Cilt:16, Sayı: 3,4, Ankara, 1958, s. 69.

¹⁹⁵ Delaporte, s. 328.

¹⁹⁶ Kınal, (Kargamış Şehri Tarihi Hakkında), s. 70.

¹⁹⁷ Köroğlu, s.123.

¹⁹⁸ Kınal, (Kargamış Şehri Tarihi Hakkında), s. 70.

Mitannileri yıkarak kendisine bağlamıştır.¹⁹⁹ I. Şuppiluliuma İ.Ö. 1327'de Mitannileri yıkıp Kargamış'ı aldıktan sonra²⁰⁰ daha önce örneğine hiç rastlanmamış biçimde²⁰¹ Kargamış'a kendi oğlu Şarri-Kuşuh'u (Piyaşili) tayin etmiştir.²⁰² Böylece Hattuşa ile bir kan bağı oluşmuş ve Kargamış kralları da kendilerini Büyük Kral²⁰³ olarak tanıtmışlardır. İlk Kargamış Kralı ya da Valisi olan Şarri-Kuşuh'tan sonra Hitit İmparatoru II. Murşili tarafından Kargamış'a Şarri-Kuşuh'un oğlu tayin edilmiştir.²⁰⁴ İ.Ö. 12. yy. başlarına kadar Şarri-Kuşuh'un soyunun Kargamış'ı yönettiği Hattuşa ve Ugarit arşivlerinden bilinmektedir.²⁰⁵ I. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra II. Murşili'nin kararıyla Kargamış tahtının sadece ağabeyi Şarri-Kuşuh'a değil onun haleflerini de ait olduğunu belirtmesiyle Kargamış Krallığının önemi büyümüş ve Hitit İmparatorluğunun yıkımından sonra bile devam edecek bir hanedanlığın doğmasına sebebiyet vermiştir.²⁰⁶ Kargamış Krallığı Şarri-Kuşuh'tan sonra Sahurunuva, Ini-Teşup, Talmi-Teşup ve Kuzi-Teşup şeklinde İ.Ö. 12. yy. a kadar devam etmiştir.²⁰⁷

Ege göçlerinin yıkıcı etkilerinden sonra Hitit İmparatorluğu parçalanmış ve her ne kadar Mısır kayıtlarında yıkılan kentler arasında Kargamış'ın adı geçse de bu yıkıcı etkiye çok büyük şekilde maruz kalmadığı bilinmektedir.²⁰⁸ Bu yıkımdan en az etkilenen Bronz Çağı kentleri arasında olan Kargamış, ilerleyen süreçte bölgenin en güçlü kenti olmuştur.²⁰⁹ Fırat boyunca Emar'dan Malatya'ya kadar bir yayılım gösteren Kargamış,²¹⁰ Geç-Hitit beylikleri arasında İ.Ö. 8. yy. sonlarına kadar etkisini sürdüren en önemli kentlerin başında gelmektedir.²¹¹ Lidar Höyük'te ele geçirilen

¹⁹⁹ Kaya, ss. 109-114.

²⁰⁰ O.R. Gurney, **Hititler**, Çev: Pınar Arpaçay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s. 37.

²⁰¹ Bryce, (A Political and Military History), s. 14.

²⁰² B. J. Collins, **The Hittites and Their World**, Society of Biblical Literature Archaeology and Biblical Studies, No:7, Ed. Andrew G. Vaughn, Atlanta, 2007, s. 49.

²⁰³ Bryce, (A Political and Military History), s. 83.

²⁰⁴ Collins, s. 51.

²⁰⁵ Kınal, (Kargamış Şehri Tarihi Hakkında), ss. 71-72.

²⁰⁶ Horst Klengel, **Hitit Büyük İmparatorluk Döneminde Kargamış**, (Hitit Büyük İmparatorluk Döneminde Kargamış), Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk, Ed. Wenzel Jacob, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 2002, s. 464.

²⁰⁷ Klengel, (Hitit Büyük İmparatorluk Döneminde Kargamış), s. 465.

²⁰⁸ Klengel, (Hitit Büyük İmparatorluk Döneminde Kargamış), s. 465.

²⁰⁹ Collins, s. 80.

²¹⁰ Klengel, (Hitit Büyük İmparatorluk Döneminde Kargamış), s. 465

²¹¹ Collins, s. 80.

Talmi-Teşup'un oğlu Ku(n)zi-Teşup'a (İ.Ö. erken 12. yy.)²¹² ait iki bullada²¹³ Kargamış'ın geniş yayılım alanı anlaşılmaktadır.

Kuzi-Teşup'tan sonra muhtemelen oğlu Ir-Teşup Kargamış Kralı olmuştur. Karahöyük'te ele geçirilen bir stelde, kendisini büyük kral olarak tanımlayan Ir-Teşup ismine rastlanılmaktadır.²¹⁴ Bryce'a göre, Ir-Teşup'tan sonra Ini-Teşup gelmektedir. İ.Ö. 11. yy. başlarına tarihlenen Kuzi-Teşup Hanedanlığına dahil edilen Ini-Teşup, Ir-Teşup'un halefi X-Pa-Ziti'nin selefiydi.²¹⁵ Ini-Teşup'a Assur kaynaklarında da rastlanılmaktadır. I. Tiglat-pileser (İ.Ö. 1114-1076) yaptığı seferler neticesinde Hatti Kralı olarak tanımladığı Ini-Teşup'u, vergiye bağladığı isimler arasında saymaktadır.²¹⁶ İ.Ö. 11.yy. ın ikinci yarısında Aramiler yüzünden zayıflayan Asur'un etkisinden kurtulmaya başlayan Kargamış,²¹⁷ Assur Kralı II. Ashurnasirpal (İ.Ö. 883-859) dönemine kadar Assur kayıtlarında gözlemlenememektedir.²¹⁸ II. Ashurnasirpal döneminde tekrar Assur yıllıklarında rastlanılan Kargamış, Assur'a çeşitli haraçlar veren bir kent görünümündedir.

Keçi derisinden [şişirilmiş] sandallarla Fırat'ı geçtim. Hatti kralı Sangara'dan 20 talent gümüş, altın yüzük ve hançer, 100 talent bakır, 250 talent demir, bronz küvet ve kovalar, yatak sandalye ve masalar, 200 ergen hizmetçi kız, renkli parıltılı keten ve yün giysiler, savaş arabaları, fildişi hediyeler ve altın yatak aldım. ' ' ²¹⁹

II. Ashurnasirpal sonrası selefi III. Salmanassar (İ.Ö. 858-824) döneminde yine Assur yıllıklarında görülen Kargamış, Assur'a karşı ittifak girişimlerinde bulunmuştur. III. Salmanassar yıllıklarında, Kargamış Kralı Sangara, Sam'al, Pattin ve Bit-Adini kentleriyle birlikte Assur'a saldırmıştır.²²⁰ Ancak III. Salmanassar yıllıklarında, bu ittifakı yenerek kentleri haraca bağladığını anlatmaktadır. III. Salmanassar döneminde sıklıkla Kargamış hakkında kayıtlara rastlanılmaktadır.²²¹

²¹² Bryce, (A Political and Military History), s. 84.

²¹³ Mark Weeden, **After the Hittites: the Kingdoms of Karkamış and Palastin in Northern Syria**, Bulletin of the Institute of Classical Studies, Vol:56, No:2, Londra, 2013, s. 6.

²¹⁴ Bryce, (A Political and Military History), ss. 85-86.

²¹⁵ Bryce, (A Political and Military History), ss. 87.

²¹⁶ Grayson, (RIMA 2), s. 42

²¹⁷ Kaya, s. 255.

²¹⁸ J. D. Hawkins, **Assyrians and Hittites**, The British Institute for the Study of Iraq, Vol: 36, Sayı: 1-2, Cambridge University Press, 1974, s. 67.

²¹⁹ Grayson, (RIMA 2), s. 217.

²²⁰ Grayson, (RIMA 3), s. 9.

²²¹ Grayson, (RIMA 3), ss. 9-10-16-18-23-37-46-53-66-76

“Birbirlerine güvenip bana saldırdılar Efendim, Tanrım Adad’ın yardımıyla [Üzerlerine yağmur yağdı]cesetleri hendeklere doldu, Dağ kırmızıya boyandı [ve] kafalarından kule diktim.”²²² Assur yıllıklarında, Kral Sangara’dan sonra Kargamış Krallığına ait herhangi bir bilgi son Kral Pisiris (İ.Ö. 8. yy. ortaları) dönemine kadar yer almamaktadır. Bu boşluğa rağmen Sangara ile Pisiris arasındaki Kargamış kral listesi yerel yazıtlardan izlenebilmektedir. Bu kralların tahta çıkışları yerel yazıtlara göre sırasıyla Astiruwas, Yariri ve Kamani şeklindedir.²²³ Ayrıca Sangara’dan sonra tahta çıktığı düşünülen Astiruwas ile birlikte Kargamış Krallığında hanedanlık el değiştirmiştir.²²⁴

Kargamış isminin Sangara’dan sonra Assur yıllıklarında Pisiris dönemine kadar yer almaması, Kargamış Krallığının lehine bir gelişmedir. Çünkü Kargamış ya da diğer kent devletlerinin Assur yıllıklarında yer alması, genellikle vergi ya da haraç listelerinde olmalarından öteye geçmemektedir. Kargamış’ın Assur yıllıklarında görülmediği boşlukta zaten kentte görülen anıtsal faaliyetler ve inşa çalışmaları,²²⁵ bu dönemin refah içerisinde sorunsuz biçimde geçtiğini destekler niteliktedir.

III. Salmanassar’dan sonra başlayan iç çekişmeler ve ayaklanmalar²²⁶ neticesinde Assur, III. Tiglat-Pileser (İ.Ö 745-727) dönemine kadar bölgede pasif geçirdiği bir süreç yaşamıştır. Bu pasif süreç, III. Tiglat-Pileser’in Assur tahtına çıkmasıyla son bulmuş ve Assur bölgede tekrardan yayılmacı politikalarını devam ettirmeye başlamıştır.²²⁷ Assur’un içerisinde bulunduğu bu kargaşa döneminde, Kargamış’ın Anadolu’da güçlendiği ve Urartularla yakınlaştığı düşünülmektedir. III. Tiglat-Pileser saltanatının üçüncü yılında, Urartu Kralı II. Sarduri, Kargamış Kralı Pisiris, Gurgum Kralı Tarhulara, Melid Kralı Sulumal gibi güçlü kentlerin de içinde olduğu bir koalisyona karşı savaştığı bilinmektedir.²²⁸ Bu ittifak gösteriyor ki,

²²² Grayson, (RIMA 3), ss. 9-10

²²³ J. D. Hawkins, **Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions**, Volume:1 Inscriptions Of the Iron Age, (Inscriptions Of the Iron Age), (CHLI I), Walter de Gruyter, Newyork, 2000, ss. 123-175.

²²⁴ A. Gilibert, **Syria-Hittite Monumental Art and the Archaeology of performance**, Berlin Studies of the Ancient World, Vol:2, Walter de Gruyter, Newyork, 2011, s. 13.

²²⁵ Hawkins, (Büyük İmparatorluğun Mirasçıları I), s. 411.

²²⁶ Kuhrt, (C. II), s. 146.

²²⁷ Kuhrt, (C. II), ss. 146-156.

²²⁸ D. David Luckenbill, **Ancient Records of Assyria and Babylonia**, Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon, (ARAB I) Vol:1, The University of Chicago, Chicago, 1926, ss. 272-274.

Assur'un güç kaybettiği III. Salmanassar ile III. Tiglat-Pileser arası dönemde sadece Kargamış değil diğer önemli Anadolu kentleri de Urartularla yakınlaşmıştır.

III. Tiglat-Pileser ile birlikte tekrar Anadolu ve Kargamış üzerine başlayan baskılar halefi II. Sargon döneminde de devam etmiştir. II. Sargon döneminde yine Kargamış, Assur'a karşı Anadolu'da birtakım ittifaklar içerisine girdiği bilinmektedir.²²⁹ II. Sargon bu durum karşısında İ.Ö. 717 yılında Kargamış üzerine sefer düzenleyerek kenti, Assur vasal krallığı haline dönüştürmüştür.²³⁰

Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Kargamış Krallığı araştırmacılar tarafından farklı hanedanlıklarla tanımlanmıştır. Bryce: Kuzi-Teşup, Suhi ve Astiruwa şeklinde kategorize ederken²³¹ Hawkins: Arkaik grup, Suhi Hanedanlığı ve Astiruwa Hanedanlığı şeklinde kategorize etmiştir.²³² Gilibert ise: Şuppiluliuma, Arkaik, Suhi ve Astiruwa Hanedanlığı şeklinde dörde ayırmıştır.²³³

Kargamış'ın etnik yapısı Hurri, Hitit, Luwi ve Arami şeklinde çok katmanlıdır. Hitit İmparatorluğunun Kargamış'ı Hurri-Mitannilerin elinden aldığı düşünülürse burada yoğun bir Hurri-Hitit nüfusunun entegrasyonundan bahsetmek mümkündür. İ.Ö. 10. yy. dan sonra Aramilerin de bölgede iyice çoğaldıkları düşünülünce karışık bir etnik harita göze çarpmaktadır.²³⁴

3.2 MELİD KRALLIĞI

Melid Krallığı, Malatya ve çevresini kapsayan önemli bir Geç-Hitit Krallığıdır.²³⁵ Modern Malatya'nın altı km kuzeydoğusunda bulunan kentin tarihi İ.Ö. beşinci binyıl sonlarına kadar gitmektedir.²³⁶ İ.Ö. 14. yy. dan kalma Hititçe bir metinde *Maldiya* ya da *Malitiya* olarak anılan Melid ismi Assurca metinlerde *Milidia*, *Melid*, *Meliteia*, *Melitene* şeklinde geçmektedir.²³⁷ Urartu metinlerinde ise *Melitea*, *Batu*

²²⁹ D. David Luckenbill, **Ancient Records of Assyria and Babylonia**, Historical Records of Assyria from Sargon to the end, (ARAB II) Vol:2, The University of Chicago, Chicago, 1927, s. 4.

²³⁰ Hawkins, (Büyük İmparatorluğun Mirasçıları I), s. 411.

²³¹ Bryce, (A Political and Military History), ss. 83-98

²³² Hawkins, (CHLI I), s. 72.

²³³ Gilibert, s. 12.

²³⁴ Dinçol, ss. 123-124.

²³⁵ Dinçol, ss. 128-129

²³⁶ Bryce, (A Political and Military History), s. 98.

²³⁷ Bryce, (A Political and Military History), s. 98.

Ülkesi anlamında kullanılmıştır.²³⁸ Hitit, Assur ve Urartu metnilerindeki adlandırmalardan yola çıkarak Malatya isminin çok değişime uğramadan günümüze kadar geldiğini görmekteyiz.

Melid kenti, en önemli tarihi sürecini İ.Ö. birinci binyıl ve sonrasında yaşamıştır. Sahip olduğu zengin maden yatakları²³⁹ ve Urartu, Assur, Frig sınırlarının kesiştiği güzergâh üzerinde bulunması²⁴⁰ sebebiyle Geç-Hitit merkezleri içerisinde Melid ön plana çıkmıştır. Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Melid'e ilk kez Assur yıllıklarında rastlanmaktadır.²⁴¹ I. Tiglat-pileser'e ait yıllıkta, *Hanigalbat'ın asi ve itaatsiz şehri milidia'ya yürüdüm onları rehin aldım [ve] yıllık haraca bağladım*²⁴² şeklinde bir pasaj yer almaktadır. Yine I. Tiglat-pileser, başka bir pasajında *Büyük Hatti Ülkesine* yürüdüğünü oradan Milidia şehrinde bulunan Allumari adlı bir kraldan haraç aldığından bahsetmektedir.²⁴³

Assur yıllıklarının yanı sıra yerel buluntu ve yazıtlar da Melid tarihine ışık tutmaktadır. Başkent Arslantepe'de yapılan arkeolojik araştırmalarda erken Demir Çağı'na tarihlendirilen (İ.Ö. 12. yy.) rölyeflerde, *PUGNUS-mili* ismine rastlanılmaktadır.²⁴⁴ Ancak *PUGNUS-mili*'ye ait herhangi bir yazılı belge bulunmaması, kral olup olmadığı hakkında şüpheler doğurmaktadır. *PUGNUS-mili*'den sonra Melid Krallığında bulunan yerel yazıtlara göre oğlu Runtiya tahta çıkmıştır. Gürün, Kötükale ve İspekçür stellerinde, *Kuzi-Teşup'un torunu PUGNUS-mili'nin oğlu kral Runtiya*²⁴⁵ şeklinde kendisini kral olarak tanıtan Runtiya, ayrıca babası ve dedesine atıfta bulunmuştur. Bu yazıtlardan yola çıkarak, *PUGNUS-mili*'nin Kargamış Kralı Kuzi-Teşup'un oğlu olduğu ve Melid kentinde Kargamış adına yöneticilik yaptığı düşünülmektedir.²⁴⁶

²³⁸ Fahri Işık, **Su'ya Gömülen "Adsız" höyükler ve Malidiya/Melid**, 2. Uluslararası Melita'dan Battalgazi'ye Tarih-Arkeoloji-Kültür-Sanat günleri, Malatya Tarihi ve Arkeolojisi sempozyumu, Editör: Gökür Akçadağ ve Fazıl Ercan, Malatya, 2009, s. 34.

²³⁹ Kaya, s. 254.

²⁴⁰ Bilge Umar, **Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi**, Cilt:1, Ege Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu, İzmir, 1982, s. 193.

²⁴¹ Bryce, (A Political and Military History), s. 99.

²⁴² Grayson, (RIMA 2), s. 22.

²⁴³ Grayson, (RIMA 2), s. 43.

²⁴⁴ A. Sagona ve P. Zimansky, **Ancient Turkey**, Routledge World Archaeology, Routledge Published, Londra ve Newyork, 2009, s. 303.

²⁴⁵ Hawkins, (CHLI I), ss. 286-287.

²⁴⁶ Bryce, (A Political and Military History), s. 102.

Melid Krallığının erken dönemleri, Assur yıllıklarında çok fazla yer almadığı için kral isimleri sadece yazıtlardan izlenmektedir. Gürün+Kötükale ve İspekçür+Darende yazıtlarından yola çıkılarak hazırlanan kral listesinde, Runtiya'dan sonra Arnuwantis, II. *PUGNUS-mili* ve II. Arnuwantis'in Melid Kralı olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁷

II. *PUGNUS-mili*'den sonra Melid Krallığında bir hanedanlık değişimi söz konusudur. Bu yeni hanedanlık *CRUS+RA/I-sa* ya da Taras şeklinde telaffuz edilmektedir.²⁴⁸ İ.Ö. 11. ve 10. yüzyıllara tarihlendirilen bu yeni hanedanlıkla ilgili bilgileri Izgın ve Arslantepe yazıtlarından sağlamaktayız.²⁴⁹ Arslantepe yakınlarında bulunan bir ortostat üzerindeki yazıtta, *Malizi şehrinin efendisi, Kahraman Taras'ın torunu Wasu(?)Runtuyasin oğlu kral Halpasulupis'in avları*²⁵⁰ şeklinde bir ifade vardır. Bu yazıttan yola çıkarak Melid Krallığında *CRUS+RA/I-sa* yönetiminin ilk üç kralını net biçimde tanımaktayız. Halpasulupis'ten sonra kral oldukları net bir şekilde tasdik edilmemelerine rağmen²⁵¹ Suwarimi ve Mariti isimleri karşımıza çıkmaktadır.²⁵²

Yaklaşık yüz yıllık boşluktan sonra III. Salmanassar (İ.Ö. 858-824) döneminde Melid ismine Assur yıllıklarında tekrar rastlanılmaktadır. III. Salmanassar'ın saltanatının altıncı yılında Anadolu'ya düzenlediği seferden bahseden kayıtlar, Melid Krallığının başında Lalli'yi göstermektedir.²⁵³ Ancak Lalli ismine yerel yazıtlarda rastlanılmamaktadır. Lalli'den sonra Sahwi isminde bir kişinin kral olduğu bilinmektedir ancak bu döneme ilişkin ne yerel yazıtlar ne Assur yıllıkları bilgi vermemektedir. Sahwi ismine sadece halefi Hilaruada'nın *Sahwi oğlu Hilaruada* şeklinde kendisini tanıtmışından ulaşmaktayız.²⁵⁴ Sahwi'den sonra yönetici olduğu bilinen Hilaruada döneminin, Melid Krallığı açısından hareketli geçtiği söylenebilir. Hilaruada döneminde Melid toprakları iki kez Urartular tarafından saldırıya maruz kalmıştır. Urartu Kralı I. Argiştı (İ.Ö. 786-764) ve halefi II. Sarduri (İ.Ö. 764-735)

²⁴⁷ Hawkins, (CHLI I), s. 287.

²⁴⁸ Bryce, (A Political and Military History), s. 105.

²⁴⁹ Hawkins, (CHLI I), ss. 314-318.

²⁵⁰ Hawkins, (CHLI I), s. 319.

²⁵¹ Bryce, (A Political and Military History), s. 106.

²⁵² Hawkins, (CHLI I), ss. 321-322.

²⁵³ Luckenbill, (ARAB I), s. 222.

²⁵⁴ Payne, 244.

döneminden kalma Horhor²⁵⁵, Bahçecik²⁵⁶ ve Kömürhan²⁵⁷ yazıtları bu saldırılarla ilgili bilgiler vermektedir. Bu saldırılardan yola çıkarak Hilaruada'nın sıklıkla Urartu'ya isyan ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Hilaruada'dan sonra hiçbir yerel yazıt bulunamamasına rağmen Assur yıllıklarından sağlanan referanslara göre, Melid krallarının sırası bilinmektedir. Bunlardan ilki, III. Tiglat-Pileser'e karşı koalisyonlara giren Sulumal (İ.Ö. 745-732)'dir. III. Tiglat-Pileser yıllıklarında Sulumal'ın Urartu ile birlikte hareket ettiğinden bahsetmektedir.²⁵⁸ III. Tiglat-Pileser, Urartu ve Melid'in yanı sıra bu koalisyonda bulunan Arpad, Kummuh ve Gurgum'u yenerek²⁵⁹ Urartu'nun bölgedeki etkinliğini kırmayı başarmıştır. Sulumal'dan sonra Melid yönetimine Gunzinanu gelmiştir. Gunzinanu'ya ait fazla referans olmamasına rağmen, Assur Kralı V. Salmanassar (İ.Ö. 727-722) ile çağdaş olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde Assur'un Doğu Anadolu'da etkinliği oldukça yüksek seviyelerdeydi. Assur'a bağlı olarak içlerinde Melid, Kummuh, Gurgum, Tilgarimmu kentlerini kapsayan Kamannu adında federatif bir yönetim kurulduğu bilinmektedir.²⁶⁰

V. Salmanassar'dan sonra tahta çıkan II. Sargon (İ.Ö. 722-705) döneminde, Melid tahtında Tarhunazi vardır.²⁶¹ Tarhunazi, Melid Krallığının son hükümdarı olmuştur. İ.Ö. 712 yılında Tarhunazi'yi Muşki Kralı Mita'yla Assur aleyhinde iş birliği yapmakla suçlayan II. Sargon²⁶² Tarhunazi'yi sürgüne yollayarak Melid Krallığını Kummuh Kralı Mutallu'ya devretmiştir.²⁶³

²⁵⁵ Payne, s. 150.

²⁵⁶ Veli Sevin, Elâzığ-Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 15, Sayı:2, Elâzığ, 2005, s. 381.

²⁵⁷ Mustafa Kalaç, **Kömürhan Urartu Kitabesi**, Belleten, Cilt: XX, Sayı: 79, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK, Ankara, 1956, s. 352.

²⁵⁸ Luckenbill, (ARAB I), s. 272.

²⁵⁹ Mehmet Kurt, **Yazılı Kaynaklara Göre M. Ö 1.Binyılda Mezopotamya-Anadolu İlişkileri**, Murat Kitabevi, Ankara, 2007, s. 82.

²⁶⁰ Kurt, s. 82.

²⁶¹ Hawkins, (CHLI I), s. 285.

²⁶² C. J. Gadd, Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud, IRAQ, Vol: 16, No: 2, Cambridge University Press, 1954, s. 183.

²⁶³ Bryce, (A Political and Military History), ss. 109-110.

3.3. TABAL KRALLIĞI

Hitit İmparatorluğunun yaklaşık İ.Ö. 12. yy. da yıkılışından sonra Hititlerin *aşağı ülke*²⁶⁴ olarak tanımladığı Kızılırmak Nehri'nin güneyinde kalan bölgede kurulan Geç-Hitit kent devleti, Tabal Krallığıdır. Geç-Hitit kent devletleri içerisinde en batıda kurulan Tabal,²⁶⁵ yayılım alanı ve sınırları itibariyle Kayseri, Nevşehir, Aksaray ve Niğde'yi kapsamaktadır.²⁶⁶ Tabal Krallığının başkentinin modern Kayseri Kululu'da olabileceği düşünülmektedir.²⁶⁷

Tabal ismine ilk kez Assur kaynaklarında III. Salmanassar döneminde rastlanılmaktadır.²⁶⁸ Ayrıca kutsal kitap Tevrat'ta ve Herodot Tarihi'nde yine Tabal'a karşılık gelecek şekilde Tubal ve Tibaren isimlerine rastlanılmaktadır.²⁶⁹

Tabal ülkesinin tarihi, diğer Geç-Hitit kent devletleri tarihi gibi büyük oranla Assur yıllıkları içerisinde takip edilmektedir. Assur kralı III. Salmanassar'a ait İ.Ö. 838 yılına²⁷⁰ tarihlendirilen yıllıkta: III. Salmanassar, Tabal ve birçok Anadolu kentine sefer düzenleyerek vergi ve haraçlar aldığını anlatmaktadır. Bu seferde Tabal'da kral olarak Tuwati (Assur kaynaklarında Tuatti) karşımıza çıkmaktadır.

*Yirmi ikinci saltanat yılımda Fırat'ı yirmi iki kez geçtim. Hatti ülkesinin tüm krallarından haraç aldım. Hatti diyarından ilerleyerek Melid'den haraç aldım. Timur Dağı'nı aşım Taballı Tuatti'nin şehrine girdim. Şehirlerini yerle bir edip yakıp yıktım. Tuatti şehrini kurtarmak için kentinde kaldı. Kraliyet şehri Artulu'yu çevreledim. Tuatti'nin oğlu Kikki benimle savaşmaktan korktu [ve] bana teslim oldu. Kikki'den haraçlar aldım. [Ve] Tabal'ın yirmi prensi bana hediyeler sundu.*²⁷¹

²⁶⁴ G. F. Del Monte ve J. Tischler, Die Orts-und Gewässernamen der Hethitischen Texte, Repertoire Geographique des Textes Cuneiforms VI, Wiesbaden, 1978, s. 455.

²⁶⁵ Turgut Yiğit, **Tabal**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt:40, Sayı: 3/4, Ankara, 2000, s. 177.

²⁶⁶ A. M. Jasink, Gli Stati Neo-Ittiti, Analisi Delle Fonti Scritte E Sintesi Storica, Studia Mediterranea 10, Pavia, 1995, 128.

²⁶⁷ Bryce, (A Political and Military History), s. 142.

²⁶⁸ J. D. Hawkins ve J. N. Postgate, **Tribute from Tabal**, State Archives of Assyria Bulletin, (SAAB), 2/1, 1988, s.36.

²⁶⁹ Mehmet Kurt, **Tabal Ülkesinin Politik ve İdari Yapısı**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:23, Konya, 2010, s. 128.

²⁷⁰ J. D. Hawkins ve J. N. Postgate, (SAAB), s. 36.

²⁷¹ Grayson, (RIMA 3), s. 79.

Ucu açık olmakla birlikte Tabal siyasi tarihi, Tuwati ile birlikte İ.Ö. 9. yy. ortalarından itibaren başlamaktadır.²⁷² Tuwati'den sonra Assur kayıtları ya da yerel yazıtlar olmamasına rağmen, Assur'a vergi vermeyi kabul eden Tuwati'nin oğlu Kikki'nin Tabal Kralı olduğu düşünülebilir. Kikki'den sonra Tabal ülkesi, Assur yıllıklarında Wassusarma dönemine (İ.Ö. 740-730) kadar yer almamıştır.²⁷³ Bu dönemde Wassusarma, III. Tiglat-Pileser'e vergi veren krallar arasında sayılmaktadır.²⁷⁴ Kikki'den Wassusarma dönemine kadar ki yaklaşık elli yıllık boşluk Wassusarma'ya ait Topado Yazıtı'nda²⁷⁵ doldurulmaktadır. Yazıtta kendisini ve babasını *Büyük Kral* olarak tanıtan Wassusarma, Tuwati'nin (İkinci Tuwati) oğlu olduğunu söylemektedir. Böylece Tuwati ile başlayan Tabal Krallığının Kikki, II. Tuwati ve Wassusarma şeklinde devam ettiği görülmektedir. Ayrıca Wassusarma'nın kendisini ve babasını Hitit İmparatorlarıyla özdeşleşmiş *Büyük Kral* unvanıyla tanıtması, geçmişe karşı duyulan özlemin ve aidiyet duygusunun temsili açısından önem taşımaktadır. **(EK 10)**

Wassusarma döneminin nasıl bittiği bilinmemektedir. Muhtemelen Assur'a ödediği vergiyi reddetmesi üzerine,²⁷⁶ çağdaşı III. Tiglat-Pileser tarafından tahttan indirilerek uzaklaştırılmıştır.²⁷⁷ III. Tiglat-Pileser, Wassusarma yerine özellikle farklı bir soydan gelen eski hanedanlıkla kan bağı bulunmayan Hulli'yi atamıştır.²⁷⁸ Ancak Hulli de belli bir süre sonra sebebi bilinmedik bir biçimde Assur Kralı III. Tiglat-Pileser ya da ardından gelen V. Salmanassar tarafından tahttan indirilip sürgüne yollanmıştır.²⁷⁹

Tabal Krallığından sürgüne yollanan Hulli, II. Sargon döneminde tekrar Tabal Kralı olarak görülmektedir. İkinci saltanat döneminde II. Sargon tarafından tekrar görevden alınarak sürgüne yollanan Hulli, yerini oğlu Ambaris'e bırakmıştır. Bu olayı II. Sargon dokuzuncu saltanat yılında şöyle anlatmaktadır:

²⁷² Bryce, (A Political and Military History), s. 142.

²⁷³ J. D. Hawkins ve J. N. Postgate, (SAAB), s. 37.

²⁷⁴ Luckenbill, (ARAB I), s. 276.

²⁷⁵ Hawkins, (CHLI I), ss. 451-461.

²⁷⁶ Yiğit, s. 181.

²⁷⁷ J.D Hawkins, **Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions**, (Hieroglyphic Luwian Inscriptions) Anatolian Studies, Vol: 29, The British Institute at Ankara, Cambridge University Press, 1979, s. 163.

²⁷⁸ Hawkins, (Hieroglyphic Luwian Inscriptions), s.163.

²⁷⁹ S. A Mutlu, **Tabal Krallığı**, 1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, Cit:7, Nevşehir Üniversitesi Yayınları 2, Nevşehir, 2011, s. 262.

..... Hulli'yi topraklarındaki ganimetleriyle birlikte, (onu) şehrim Assur'a götürdüm..... Hanedanımın istikrarı için, (bunu) gücümle yaptım. Hulli'nin yerine Tabal Krallığını Ambaris'e verdim. [Bit-Burutash halkını toplayıp teslim ettim] Kızımı ve Hilakku şehrini (Ambaris'e) hediye ettim. [Topraklarını genişlettim] Ama imanını koruyamayan o budala (Ambaris) Urartu Kralı Ursa (Rusa) [ve] Muşki Kralı Mita ile birlikte benim topraklarımda adım attı. Güvenli ordularımı topladım [ve] Tabal'ı en uzak sınırına kadar tamamen yok ettim. Ambaris'i babasının eviyle birlikte tüm soyunu [ve] memleketin önde gelen 100 adamını prangalarla şehrim Assur'a götürdüm. Bit-Burutash ve Hilakku topraklarında barışı sağladım. Fethettiğim topraklarda yetkili olarak vali belirledim [ve] onlara Assur vasallığını dayattım...²⁸⁰

Görülen o ki: Ambaris, II. Sargon'un kendisine karşı iyi niyetli yaklaşımlarına rağmen tam tersi şekilde faaliyet göstermiştir. Anadolu'da Frig ve Urartu ile iş birliği içine girdiği bilinen Ambaris, İ.Ö. 713 yılında II. Sargon tarafından sadakatsizlikle suçlanarak tahttan indirilmiş ve Tabal Krallığı Assur'un vasal krallığına dönüştürülmüştür.

Ancak II. Sargon'un ölümünden sonra, Tabal'ın kısa sürelide olsa tekrar bağımsızlık kazandığı görülmektedir. Ashurbanipal döneminde tekrardan Assur yıllıklarında görünen Tabal Krallığının başında Mugallu bulunmaktadır.²⁸¹ Ashurbanipal, Tabal Kralı Mugallu'nun atalarına biat etmediğini ancak kendi önünde eğilip biat ettiğini anlatmaktadır.²⁸² Ashurbanipal'in "atalarıma biat etmediler"²⁸³ sözü II. Sargon ile Ashurbanipal arası zamanda Tabal'ın tekrar bağımsızlık kazandığı düşüncesine desteklemektedir.

²⁸⁰ Luckenbill, (ARAB II), s. 11.

²⁸¹ Arthur Carl Piepkorn, **Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal I**, The Oriental Institute of the University of Chicago, Assyriological Studies, No. 5, Ed. James Henry Breasted, The University of Chicago Press, Chicago, 1933, s. 45.

²⁸² Piepkorn, s. 45.

²⁸³ Piepkorn, s. 45.

3.4. SAM'AL (ZİNCİRLİ) KRALLIĞI

İ.Ö. 12. yy. da Hitit İmparatorluğunun yıkılmasından sonra kurulan Geç-Hitit kentlerinden bir diğeri ise Sam'al Krallığıdır. Günümüz modern Türkiye sınırları içerisinde yer alan Sam'al Krallığının başkenti, Gaziantep ili İslâhiye ilçesi Fevzipaşa istasyonu yakınlarındaki Zincirli höyüğüdür.²⁸⁴ Kuzey-güney eksenli yolların önemli kesişim noktasında bulunan kent, Demir Çağları boyunca Kuzey Suriye ve Anadolu arasında insan trafiğinin ve ticaretin önemli kavşak noktasını oluşturmuştur.²⁸⁵ Bu sebepten ötürü Sam'al (Zincirli), Arami nüfusunun Anadolu'da en yoğun yaşandığı kentlerin başında gelmektedir.

Sam'al Krallığına ait bilgilerimiz diğr Geç-Hitit kent devletlerinde olduğu gibi çoğunlukla Assur yıllıklarından sağlanmaktadır. Ancak yerel yazıtlar da kent hakkında önemli bilgiler vermektedir. Sam'al Krallığının kurucusu, İ.Ö. 10. yy. da yaşadığı düşünülen Bit-Gabbar olarak bilinmektedir.²⁸⁶ Erken dönemlerine ilişkin fazla kaynak bulunmayan Sam'al ile ilgili ilk yazılı yerel kaynak, Sam'al Kralı Kilamuwa'ya (İ.Ö. 832-810) ait yazıttır. On altı satırdan oluşan yazıt Kilamuwa ve önceki dönemler için önemli bilgiler içermektedir. **(EK 11)**

- ❖ *Ben Kral Haya'nın oğlu Kilamuwa.*
- ❖ *Kral Gabbar Ya'diya'da hüküm sürdü [ve] bir şey elde edemedi.*
- ❖ *Sonra Bamah geldi ve bir şey elde edemedi. Sonra babam Haya geldi ama hiçbir şey elde edemedi. Sonra kardeşim vardı,*
- ❖ *Şa-ilda o da bir şey başaramadı. Fakat ben TML'nin oğlu Kilamuwa*
- ❖ *Benden öncekilerin başaramadığını başardım. Babamın evi güçlü kralların ortasındaydı.*
- ❖ *Yemek için her biri elini uzattı. Ama ben kralların elinde onları tüketen bir ateş gibiydim.*
- ❖ *Sakal ve el tüketen bir ateş gibi. Danuna Kralı ben güçlüydü fakat beni*
- ❖ *[Ona] karşı Assur Kralı destekledi. Bana koyun fiyatına bir hizmetçi, elbise fiyatına bir adam verdi.*

²⁸⁴ Seton Lloyd, **Ancient Turkey: A Traveller's History of Anatolia**, British Museum Publications, Londra, 1989, s. 71.

²⁸⁵ Gilibert, s. 55.

²⁸⁶ Benno Landsberger, **Sam'al, Karatepe Harabelerinin Keşfi ile İlgili Araştırmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Seri, No:16, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, s. 37.

- ❖ *Ben Haya'nın oğlu Kilamuwa, Babamın tahtına oturdum.*
- ❖ *Krallar MSHKBM köpekler gibi sızlanırdı. Ama ben bazılarına göre babaydım [ve] bazılarına göre anneydim.*
- ❖ *[ve] bazılarına göre kardeştim. Bir koyun yüzü görmeyenleri sürü sahibi yaptım; Sığırın yüzünü tanımayanları sığır sahibi yaptım.*
- ❖ *[Onları] Altın ve gümüş sahibi yaptım. [ve] gençliğinde hiç keten görmemiş olanlar, benim günlerimde,*
- ❖ *Elbise sahibi oldu. [ve] ben MSHKBM'yi elinden tuttum. Yetim bir çocuğun annesine duyduğu hisleri bana duyular.*
- ❖ *Kim benim yerime oturursa bu yazıya zarar verirse, MSHKBM, BRRM'M'yi onurlandırmamalı.*
- ❖ *[ve] eğer biri bu yazıyı kırarsa, Gabbar'ın tanrısı Baal-Tzemed başını ezsin.*
- ❖ *[ve] BMH ve Rakkabel tanrısı Baal-Hammon, kafasını yok etsin.*²⁸⁷

Yazıtta kendinden önceki dört kralın kötü bir yönetim sergilediğini anlatan Kilamuwa, kendisi geldikten sonra Sam'al'ın zenginliğe kavuştuğunu ve refaha erdiğini anlatmaktadır. Yazıt, Sam'al hakkında İ.Ö. 9. yy. ın son çeyreği ve öncesi için önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca Kilamuwa, kendinden önceki dönemden bahsederken kentin ismini Sam'al yerine yerel isim olan *Ya'diya*²⁸⁸ olarak kullanmıştır. İ.Ö. 9. yy. da bu yazıtın dışında III. Salmanassar'a (İ.Ö. 858-824) ait Assur yıllıkları da²⁸⁹ Sam'al hakkında bilgiler vermektedir. Yıllıkta Sam'al'ın; Pattina, Kargamış ve Bit-Adini kentleriyle birlikte Assur'a karşı koalisyon oluşturduğu ve yenildiği anlatılmaktadır. Daha sonrasında III. Salmanassar, Sam'al Kralı Haya'yı vergi listesinde saymaktadır.²⁹⁰

III. Salmanassar'a ait yıllıkla, Kilamuwa yazıtını karşılaştırdığımızda Assur ile Sam'al'ın arasındaki sorunların çok uzun sürmediğini görmekteyiz. Haya döneminde Assur'a vergi veren kent görünümünde yer alan Sam'al, Kilamuwa döneminde Assur'un desteklediği kent konumuna yükselmiştir.

²⁸⁷ John C. L. Gibson, **Textbook of Syrian Semitic Inscriptions**, (Phoenician Inscriptions), Vol: 3, Oxford University Press, Oxford, 1982, ss. 34-35.

²⁸⁸ *Ya'diya* ya da *Y'DY* yerel yazıtlarda Sam'al'ın yerel kullanım ismi olarak geçmektedir.

²⁸⁹ Grayson, (RIMA 3), ss. 9-10.

²⁹⁰ Grayson, (RIMA 3), s. 11.

Sam'al Krallığında Kilamuwa'dan sonra tahta Qarli'nin (İ.Ö. 810-790) geçtiği bilinmektedir. Ancak Qarli'nin varlığına sadece oğlu I. Panamuwa'ya ait yazıttan ulaşmaktayız. Qarli'den sonra Sam'al Kralı olan I. Panamuwa (İ.Ö. 790-750) diktirdiği yazıtta, *Qarli'nin oğlu Panamuwa*²⁹¹ şeklinde tanıtmaktadır. Ayrıca yazıtta Assur ya da farklı kentlerin bahsinin geçmemesi sorunsuz bir dönem olduğunu düşündürmektedir.

I. Panamuwa'dan sonra Sam'al tahtına oğlu Bar-Sur (İ.Ö. 750-745) geçmiştir. Bu dönemde Sam'al Kralı Bar-Sur'un çağdaşı, Assur Kralı III. Tiglat-Pileser'in: Urartu, Melid, Kargamış, Kummuh, Gurgum ve Que gibi kentlere karşı savaştığı bilinmektedir.²⁹² Bu kentlerin arasında Sam'al'ın olmaması, Kilamuwa döneminde başlayan Assur-Sam'al ittifakının hala devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca bu savaşta Sam'al'ın Assur'a karşı savaşmamasını kabul etmeyen yerli isyancılar, Kral Bar-Sur'u öldürerek Sam'al tahtını işgal etmişlerdir.²⁹³ Sam'al tahtının işgalinin ardından III. Tiglat-pileser bu duruma müdahale ederek isyancıları cezalandırmış ve Sam'al Krallığını Bar-Sur'un oğlu II. Panamuwa'ya (İ.Ö. 743-733) devretmiştir.²⁹⁴ Sam'al Kralı olan II. Panamuwa, Assur'a karşı III. Tiglat-Pileser'in düzenlediği hiçbir seferde görülmemekle birlikte Assur'a düzenli vergisini ödediği görülmektedir.²⁹⁵ Böylece II. Panamuwa'nın Assur'a sadık kalarak kişisel borcunu ödediği görülmektedir. Ayrıca II. Panamuwa'nın III. Tiglat-Pileser'le birlikte Şam seferine katılıp orada ölmesi,²⁹⁶ Assur'a sadık oluşunu göstermektedir.

II. Panamuwa'nın Şam seferinde ölümünden sonra oğlu Barrakab (İ.Ö. 733–713/11) Sam'al Kralı olmuştur. Barrakab, tıpkı babası II. Panamuwa gibi Assur'a sadık kaldığı biliniyor. Barrakab kendisi adına Sam'al'da diktirdiği yazıtta bu sadakatini anlatmaktadır.

Ben Panamuwa'nın oğlu Sam'al Kralı Barrakab. Dünyanın dörtte birinin efendisi, Efendim Tiglat-Pileser'in hizmetkarıyım. Babamın vefası ve benim

²⁹¹ W.W. Hallo ve K.L. Younger, **The Context of Scripture**, Monumental Inscriptions from the Biblical World, Vol:2, (Vol. II), Brill, Leiden, 2003, ss. 156-158

²⁹² Luckenbill, (ARAB I), ss. 272-273.

²⁹³ Landsberger, s. 48.

²⁹⁴ Bryce, (A Political and Military History), ss. 173-174.

²⁹⁵ Luckenbill, (ARAB I), s. 276.

²⁹⁶ William W. Hallo, From Qarqar to Carchemish: Assyria and Israel in the Light of New Discoveries, Vol:23, No:2, The Biblical Archaeologist, The University of Chicago Press, Chicago, 1960, s. 50.

*sadakatim nedeniyle, Efendim Tiglat-Pileser, Babamın tahtına oturmama neden oldu.*²⁹⁷

Barrakab'ın III. Tiglat-Pileser'i efendisi olarak tanımlaması bu dönemde, Sam'al'ın resmi olarak olmasa da Assur'a bağlı bir vasal krallık olduğunu gösterir. Resmi olarak ise Sam'al Krallığının, İ.Ö. 7. yy. ın ilk çeyreğinde Assur tarafından ilhak edilerek bütünüyle Assur'un bir vilayeti haline dönüştüğü görülmektedir.²⁹⁸ Sam'al kenti iç kalede bulunmuş Assur Kralı Asarhaddon'a (İ.Ö. 680-669) ait Mısır zaferini anlatan stel,²⁹⁹ bu durumu doğrulamaktadır. (EK 12)

3.5 GURGUM KRALLIĞI

Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Anadolu'da kurulmuş bir diğer Geç-Hitit kent devleti ise Gurgum Krallığıdır. Modern Türkiye sınırları içerisinde Maraş ve çevresine lokalize edilen krallık, antik Anadolu'da önemli geçişlere sahip bir konumda bulunmaktadır.³⁰⁰ Suriye'den Kilikya'ya ulaşan en kısa geçitler üzerinde kurulan kent,³⁰¹ kuzey-güney, doğu-batı eksenli tüm yolların birleştiği stratejik bir konuma sahiptir.³⁰² Diğer Geç-Hitit kent devletlerinde olduğu gibi büyük oranda Assur yıllıkları içerisinde değerlendirilen Gurgum tarihine, Maraş'ta bulunan Luwice yerel yazıtlar da önemli bilgiler sunmaktadır.

Gurgum siyasi tarihi Astuwaramanza ile İ.Ö. 11. yy. sonlarında başladığı düşünülmektedir. Ancak Astuwaramanza'nın varlığı, yalnızca torunu I. Larama'ya ait 1882 yılında Maraş'ta mezarlıkta bulunmuş bir stelden³⁰³ tasdiklenmektedir. Yine aynı stelde Astuwaramanza'dan sonra oğlu Muwatalli'nin geldiği öğrenilmektedir.

²⁹⁷ W.W Hallo ve K.L Younger, (Vol. II), s. 161.

²⁹⁸ Nadav Na'aman, **Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah**, Vol:214, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, The University of Chicago Press, Chicago, 1974, s. 36.

²⁹⁹ Erle Leichty, The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC), The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, Ed. Grant Frame, Volume 4, Winona lake, Indiana, Eisenbrauns, 2011, ss. 181-186

³⁰⁰ Elizabeth Carter, **Report on the Kahramanmaraş Archaeological Survey Project From**, 24/9/93 to 11/11/93, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (30 Mayıs-3 Haziran), Ankara, 1994, s. 331.

³⁰¹ Carter, s. 332.

³⁰² Irene J. Winter, **North Syria in the Early First Millennium B.C.** with Special Reference to Ivory Carving, Columbia University Press, Newyork, 1973, s. 50.

³⁰³ Hawkins, (CHLI I), ss. 252-255.

Muwatalli ve Astuwaramanza'ya dair bilgiler veren stel *‘‘Ben Laramas, Astuwaramanzas’ın torunu, Muwatalli’nin oğlu’’*³⁰⁴ şeklinde başlamaktadır. Laramas’tan sonra Gurgum Krallığında, yerel yazıtlara göre³⁰⁵ Muwizi ve I. Halparuntiya adında kralların varlıkları bilinmektedir. Erken dönemlere ilişkin Assur kayıtları bilgi vermediğinden adı geçen beş krala ilişkin fazla bilgi bulunmamaktadır.

Gurgum Krallığı, Assur yıllıklarında ilk kez III. Salmanassar (İ.Ö. 858-824) döneminde görülmektedir. Bu dönemde Gurgum Krallığı başında görülen Mutallu, Sam'al ve Bit-Agusi ile birlikte Assur'a vergi veren kentler arasında sayılmaktadır.³⁰⁶ Gurgum'da Mutallu'dan sonra oğlu II. Halparuntiya'nın kral olduğu bilinmektedir. II. Halparuntiya'nın kral oluşu hem yerel yazıtlardan hem Assur yıllıklarından tasdiklenmektedir. Maraş'ta bulunmuş ve *‘‘Maraş 4’’* olarak adlandırılan stelde Halparuntiya kendisini, *‘‘Ben Gurgum Kralı Halparuntiya, Muwizis’in torunu, Muwatalli’nin oğlu’’* tanıtmaktadır.³⁰⁷ Assur yıllıklarında ise III. Salmanassar'a vergi veren krallar arasında yer almaktadır.³⁰⁸ Halparuntiya'dan sonra Gurgum'da II. Larama kral olmuştur. II. Larama'nın varlığına sadece oğlu III. Halparuntiya'ya ait İ.Ö. 9. yy. sonlarına tarihlendirilen yazıttan ulaşmaktayız.

Ben Gurgum Kralı Halparuntiya, Kral Larama'nın oğlu, Kahraman Halparuntiya'nın torunu, Cesur Muwatalli'nin büyük büyük oğlu, Kral Halparuntiya'nın büyük büyük torunu, Kahraman Muwizis'in büyük-büyük-büyük erkek torunu, Kral Larama'nın torunu. Tanrılar tarafından sevilen, İnsanlar tarafından yüceltilen [ve] sevilen ülke dışında tanınan kralım. Benim atalarımı seven tanrılar beni de severlerdi. Beni sevdikleri için atalarımın koltuğuna oturtular. Tarhunzas ve Ea'nın izniyle yıkılmış şehirleri belirledim ve tekrar ayağa kaldırdım. (Devamı tam çevrilmemektedir).³⁰⁹

III. Halparuntiyas, babasının II. Laramas olduğunu söylemekle beraber Muziwis'e kadar soy ağacını belirtmektedir. Ayrıca tanrılarından aldığı izinle Gurgum

³⁰⁴ Hawkins, (CHLI I), ss. 253.

³⁰⁵ Hawkins, (CHLI I), ss. 255-265.

³⁰⁶ Grayson, (RIMA 3), s. 11.

³⁰⁷ Hawkins, (CHLI I), s. 256.

³⁰⁸ Grayson, (RIMA 3), s. 23.

³⁰⁹ Hawkins, (CHLI I), ss. 262-263.

ülkesinde yıkılmış kentleri yeniden ayağa kaldırdığından bahsetmektedir. III. Halparuntiyas'tan sonra Gurgum Krallığında yaklaşık altmış yıllık bir boşluk mevcuttur. Bu boşluğa ilişkin Assur kayıtları ve yerel yazıtlar bilgi vermemektedir.

Yaklaşık altmış yıllık boşluktan sonra III. Tiglat-pileser (İ.Ö. 745-727) döneminde, Gurgum Krallığı Assur yıllıklarında yeniden görülmektedir. Bu yıllıkta III. Tiglat-Pileser, Urartu Kralı II. Sarduri, Gurgum Kralı Tarhulara, Melid Kralı Sulumal ve Kummuh Kralı Kustasphi'nin kurduğu koalisyonu yendiğini ve haraca bağladığını anlatmaktadır.³¹⁰ Gurgum Kralı Tarhulara, bu yenilgiden sonra sadece Assur'a vergi vermekle kalmamış, Gurgum topraklarının bir bölümünü de Assur'un yanında yer alan Sam'al Kralı II. Panamuwa'ya bırakmak zorunda kalmıştır.³¹¹ Tarhulara, başarısız geçen yönetiminin ardından oğlu II. Muwatalli tarafından öldürülmüştür. Babasını öldürerek Gurgum Kralı olan II. Muwatalli, Assur Kralı II. Sargon'un (İ.Ö. 722-705) tepkisini çekmiştir.

*Gurgum'lu Tarhulara, Oğlu Mutallu (Muwatalli) tarafından göğsünden kılıçlanarak öldürüldü. [ve] benim iznim olmadan topraklarını yönetti. Yüreğimin öfkesiyle, savaş arabamla tehlikeli bölgelerde yanımda hiç ayrılmayan atlı askerlerimle son sürat Markası şehrine yürüdüm. Mutallu, oğlu ve ailesi ile birlikte, Bit-Pa'llu ülkesindeki altın gümüş ve sarayının tüm malları ganimet sayıldı. Gurgum halkını en uzak sınırlara kadar [Tekrar] affettim. Üzerlerine vali olarak memurumu koydum. Onları Assur halkı ile bir tuttum.*³¹²

Ayrıca Assur Kralı II. Sargon bu yıllıkta, Gurgum Krallığını Assurlu bir memur aracılığıyla ilhak ettiğini ve Gurgum ile Assur halkını eşit gördüğünü söylemektedir. Böylece İ.Ö. 8. yy. sonlarına doğru Assur'a bağlanan Gurgum, diğer Geç-Hitit kentleriyle aynı kaderi paylaşmıştır.

³¹⁰ Luckenbill, (ARAB I), ss. 272-273

³¹¹ Bryce, (A Political and Military History), s. 128.

³¹² Luckenbill, (ARAB II), s. 31.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GEÇ-HİTİT SANATI

4.1. GEÇ HİTİT SANATINA BAKIŞ

Hitit İmparatorluğunun İ.Ö. 12. yy. başlarında yıkılışından sonra Anadolu ve Kuzey Suriye’de irili ufaklı kent devletleri kurulmuştur. Bu yeni kurulan kent devletlerinde, İ.Ö. 11. yy. dan itibaren mimarlık, yapı heykelticiliği ve anıtsal alanda imparatorluk döneminden ayrılan özgün bir kültür doğmuştur. Ortaya çıkan bu yeni kültüre ve gelişen sanatsal akımlara, Geç-Hitit Sanatı denilmektedir.³¹³ Geç-Hitit Sanatının yayılım alanı genel çerçevede, doğuda Fırat çizgisinden başlayarak batıda Tabal sınırları içerisinde kalan Göllüdağ’a (Niğde) kadar uzanmaktadır. Kuzeyde ise Malatya (Melid) sınırları içerisinde Hama kentine kadar inmektedir.³¹⁴

Geç-Hitit Kentleri, Demir Çağı’nın ilk yarısında Kuzey-Suriye ve Anadolu’da özgün eserler üretmişlerdir. İmparatorluk döneminde görülmeyen mimari ile yontu sanatının birleşimi,³¹⁵ bu yeni dönemde kabartma sanatının doruk noktasını oluşturmuştur. Özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde Geç-Hitit’le birlikte ortaya çıkan Hilani³¹⁶ tipi sarayların duvar kabartmaları, Geç-Hitit Sanat ekolünün en iyi örneklerini göstermektedir.

4.2. GEÇ-HİTİT SANATINDAKİ BİÇEMLER

Geç-Hitit sanatı, yaklaşık dört yüz yıllık süreç içerisinde geçirdiği değişimlerden ötürü, araştırmacılar tarafından farklı biçem gruplarına ayrılmıştır. Geç-Hitit sanat biçemi ve stilistik açıdan değerlendirilmesi üzerine ilk çalışmaları, ülkemizde Ekrem Akurgal gerçekleştirmiştir. Akurgal’ın 1949’da Türkçesi, Geç-Hitit

³¹³ Rudolf Naumann, **Eski Anadolu Mimarlığı**, Çeviren: Beral Madra, Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara, 2019, ss. 509-510.

³¹⁴ Naumann, s. 510.

³¹⁵ Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, No:56, Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul, 1992, s. 223.

³¹⁶ Ömür Harmanşah, **Yakındoğu’da Kent, Bellek, Anıt**, Çev. Fügen Yavuz, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 176.

Sanatı Görselleri şeklinde çevrilen ‘‘*Späthethitische Bildkunst*’’³¹⁷ adlı çalışmasında Geç-Hitit sanatını üç temel aşamada gruplandırmıştır. Geleneksel Hitit sanatının devam ettiği ‘‘Erken-Yeni Hitit’’ yavaş yavaş Assur etkilerinin görüldüğü ‘‘Orta-Yeni Hitit’’ ve çok güçlü şekilde mimarlık, yapı heykelticiliği ve üç boyutlu heykellerde Assur, Arami ve Fenike etkilerinin görüldüğü ‘‘Geç-Yeni Hitit’’ şeklinde değerlendirmiştir. Ekrem Akurgal, daha sonraki çalışmalarında ilk çalışmasını temel almak koşuluyla değişikliklere gittiği görülmektedir. Akurgal, Geç-Hitit sanatını kronolojisinin son halini 1995 yılında *Hatti ve Hitit Uygarlıkları* kitabında yayımlamıştır.

Tablo 1: Geç Hitit Sanatı Kronolojisi³¹⁸

Geleneksel Akım I	Geleneksel Hitit Stili	İ.Ö. 1050-850
Geleneksel Akım II	Assur Etkisi Görülen Stiller	İ.Ö. 900-850
Assurlaşmış Geç Hitit Stili	Güçlü Assur Etkisi	İ.Ö. 850-750
Aramlaşmış ve Fenike etkili Geç Hitit sanatı	Arami ve Fenike Etkisi	İ.Ö. 9. yy. sonları- İ.Ö. 7. yy. başları

Ekrem Akurgal’dan sonra Geç-Hitit Sanatı üzerine kapsamlı çalışmalar gerçekleştiren bir diğer isim Alman arkeolog Winfried Orthmann’dır. 1971’de yayımladığı ‘‘*Untersuchungen Zur Späthethitischen Kunst*’’ isimli eserinde Orthmann, Geç-Hitit sanatını: Bağımsızlık Dönemi (İ.Ö. 1200-950), Assur Fethi Dönemi (İ.Ö. 950-700), Assur Yönetimi (İ.Ö. 700-600) şeklinde kategorize etmiştir.³¹⁹ Ayrıca Orthmann, Akurgal’a göre daha detaya inerek Geç-Hitit kentlerini kendi aralarında bir kronolojiye sokmaktadır.

³¹⁷ Ekrem Akurgal, **Späthethitische Bildkunst**, Archäologisches Institut der Universität, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 60, Arkeoloji Enstitüsü, Ankara, 1949, ss. 139-144.

³¹⁸ Ekrem Akurgal, **Hatti ve Hitit Uygarlıkları**, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları) Tükelmat A.Ş., İstanbul, 1995, ss. 96-106.

³¹⁹ Orthmann, s. 20

Tablo 2: Geç Hitit Sanatı Kronolojisi³²⁰

Geç Hitit Sanatı I	Geç Hitit Sanatı II	Geç Hitit Sanatı IIIa	Geç Hitit Sanatı IIIb
Malatya I/II	Malatya I/II	Malatya III	
Kargamış I	Kargamış II/III	Kargamış IV	Kargamış V
		Sakçegözü I	Sakçagözü II
Zincirli I/II	Zincirli I/II		Zincirli III/IV
Zincirli I/II	Zincirli I/II		Zincirli III/IV
	Maraş I	Maraş II/III	Maraş IV
			Karatepe
İ.Ö. 1000-950	İ.Ö. 950-850	İ.Ö. 850-750	İ.Ö. 750-700

Son olarak Geç Hitit sanatı üzerine kapsamlı çalışmalar ve sınıflandırmalar Muhibbe Darga tarafından “*Hitit Sanatı*”³²¹ adlı çalışmasında yayımlanmıştır. Muhibbe Darga çalışmasında, temelde Akurgal ve Orthmann’ın çalışmalarını ve stil kritik gruplandırmasını esas almıştır. Ayrıca Darga, Orthmann gibi Geç-Hitit sanatı sınıflandırılmasında son evreyi IIIa ve IIIb şeklinde ikiye ayırmıştır.

Tablo 3: Geç-Hitit Sanatı Kronolojisi³²²

Geç-Hitit Sanatı I	Geleneksel Hitit Biçemi	İ.Ö. 1050-850
Geç-Hitit Sanatı II	Assur Etkisi Gösteren Geç-Hitit Biçemi	İ.Ö. 850-800
Geç-Hitit Sanatı IIIa	Assurlaşmış Geç-Hitit Biçemi	İ.Ö. 800/750-700
Geç-Hitit Sanatı IIIb	Aramileşmiş-Fenikeleşmiş Geç-Hitit Biçemi	İ.Ö. 800-8.yy. sonu 7.yy. başı

³²⁰ Orthmann, ss. 133-163, 169-221.

³²¹Darga, ss. 220-348

³²² Darga, s. 224.

Genel olarak Akurgal, Orthmann ve Darga'nın çalışmaları, Geç-Hitit sanatının: Geleneksel-Hitit biçemi, Assur etkili Geç-Hitit biçemi, Assurlaşmış Geç-Hitit biçemi ve Aramileşmiş/Fenikelileşmiş Geç-Hitit biçemi şeklinde dört farklı grupta incelendiğini göstermektedir.

4.2.1. GELENEKSEL HİTİT BİÇEMİ (İ.Ö. 1050-850)

Geleneksel Hitit biçemi (İ.Ö. 1050-850), imparatorluk dönemi sanat geleneklerinin ve ikonografisinin etkin biçimde sürdürüldüğü bir dönemdir.³²³ İmparatorluk dönemi kabartmalarında görülen başlık, giysi, kalmuş³²⁴ ve kanatlı güneş kursu gibi simgelerin kullanımı aynen bu dönemde de devam etmektedir.³²⁵ Geleneksel Hitit biçiminin en özgün örneklerine Malatya, Aslantepe *Aslanlı Kapı* kabartmalarında rastlamaktayız.³²⁶ Aslantepe kabartmalarında, kompozisyon olarak genellikle, imparatorluk döneminden kalma *libasyon/sıvı kurban sunma* sahneleri işlenmiştir.³²⁷ “Yüksek kabartma” şeklinde işlenen kabartmalarda, figürlerin yüz detayları çok az işlenmiştir. Bu biçim grubunda, kompozisyona canlılık ve devinim veren bacakların kesişmesi gibi ustalık isteyen istifleme henüz görülmemektedir.³²⁸ (EK 13, EK 14)

Geleneksel Hitit biçiminin özgün örneklerinin görüldüğü ikinci kent Kargamış'tır. Kargamış'ta *Su Kapısı*'nda bulunan kabartmalarda, Malatya kabartmalarında rastladığımız gibi figürlerin uzuvlarında ki sert geçişler ve hareketsizlik göze çarpmaktadır.³²⁹ Kargamış I grubu içerisinde değerlendirilen *Su Kapısı* kabartmaları, Malatya kabartmalarında görülen karakteristik özellik ve Hitit Hiyeroglifi içeriklerinden dolayı İ.Ö. 950 öncesine tarihlendirilmektedir.³³⁰

³²³ Darga, s. 224.

³²⁴ Sedat Alp, *Hitit Metinlerinde Gıış kalmuş <<LİTUUS>> VE HUB.BI*, Belleten, Cilt: XII, Sayı:46, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, ss. 302-303.

³²⁵ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, (Anadolu Uygarlıkları), Net Turistik Yayınlar A.Ş., Asır Matbaacılık, 6. Baskı, İstanbul, 1998, s. 142.

³²⁶ Ekrem Akurgal, (Anadolu Uygarlıkları), s. 142.

³²⁷ Darga, s. 226.

³²⁸ Darga, ss. 226-227.

³²⁹ Orthmann, ss. 30-31.

³³⁰ Darga, s. 230.

4.2.2. ASSUR ETKİLİ GEÇ-HİTİT BİÇEMİ (İ.Ö. 850-800)

Assur etkili Geç-Hitit biçemi, Assur Kralı III. Salmanassar'ın (İ.Ö. 858-824) Geç-Hitit kentleri üzerindeki etkinlik alanını artırmaya başlamasının ardından ortaya çıkmıştır. Bu biçem grubunda, Geleneksel Hitit biçeminde görülen özelliklerin aksine hareket, canlılık ve uzuvlarda belirginleşme görülmeye başlamıştır.³³¹ Bu biçemin en özgün örneklerine Malatya Aslantepe ve Zincirli'de rastlamaktayız.³³²

Assur etkili Geç-Hitit biçemi (İ.Ö. 850-800) grubunda değerlendirilen Malatya Aslantepe höyüğü çevresinde bulunmuş kabartmalar, ilk bakışta konu ve yontu tekniği farklılıkları nedeniyle Geleneksel Hitit biçeminden ayrılmaktadır.³³³ Bu biçemde uzuvlar iyice belirginleşmiş ve modellemeler başlamıştır.³³⁴ Hayvanlarda ve insanlarda canlılık iyice ön plana çıkartılmaya çalışılmıştır. Geyik, at ve aslanın ön ayaklarının daha ileride verilmesi bu canlılığı sağlamak amacıyla yapılmıştır. Kompozisyon olarak figürlerin birbirinden kopukluğu giderilerek iyice izole bir hava verilmeye çalışılmıştır. İnsanların ağız, göz ve saç detayları Gelenek Hitit dönemine nazaran daha detaylı olarak işlenmiştir.³³⁵ (EK 15, EK 16)

Assur etkili Geç-Hitit biçeminin görüldüğü bir diğer Geç-Hitit kenti Sam'al (Zincirli)'dir. Zincirli içkale güney kapısı kabartmaları, bu biçemin Zincirli'de görüldüğü en eski örneklerini teşkil etmektedir.³³⁶ Sam'al Kralı Kilamuwa (İ.Ö. 832-810) dönemiyle birlikte ortaya çıkan bu kabartmalarda, İ.Ö. 9. yy. dan sonra Assur sanatında kullanılan saç topuzunu görmekteyiz.³³⁷

Bu biçem içerisinde değerlendirilen kabartmalar, genellikle düzensiz bir biçimde yüksek kabartma şeklinde işlenmiştir.³³⁸ Figürlerin kontürleri, uzuvları ve yüz hatları iyi belli edilerek düz zeminden ayrılmıştır.³³⁹ Vücut hatlarının yuvarlatıldığı ve

³³¹ Darga, s. 239.

³³² Ekrem Akurgal, (Anadolu Uygarlıkları), s. 143.

³³³ John Garstang, **The Land of the Hittites: An Account of Recent Explorations and Discoveries in Asia Minor, with Descriptions of the Hittite Monuments**, Gorgias Classic Archaeological Reprints 4, Gorgias Press, Piscataway, 2009, s. 140.

³³⁴ Orthmann, s. 93.

³³⁵ Orthmann, s. 93.

³³⁶ Darga, ss. 256-257.

³³⁷ Ekrem Akurgal, (Anadolu Uygarlıkları), s. 143.

³³⁸ Orthmann, s. 61.

³³⁹ Darga, s. 257.

yüz detaylarının iyi işlendiği kabartmalarda,³⁴⁰ kompozisyon alanlarının genişliği ve alt kenarlıklarda ki silmeler de göze çarpmaktadır. (EK 17, EK 18)

4.2.3. ASSURLAŞMIŞ GEÇ-HİTİT BİÇEMİ (İ.Ö. 800/750-700)

Assur etkili Geç-Hitit biçemiyle birlikte İ.Ö. 9. yy. ortalarından sonra Geç-Hitit sanatına giren Assur etkileri, III. Tiglat-Pileser (İ.Ö. 745-727) döneminde Assur'un Anadolu üzerinde güçlenmesi üzerine daha belirgin bir biçim kazanmıştır.³⁴¹ Bu biçim grubunun en korunmuş örneklerini Kargamış'ta *Royal Butress-Kral Burcu* kabartmalarında görmekteyiz.³⁴²

Kargamış *Kral Burcu* kabartmalarındaki biçim ve işleniş daha önce gördüğümüz biçemlerden açıkça ayrılmaktadır.³⁴³ Kabartmalar figürlere hacim ve canlılık kazandırma adına oldukça yüksek şekilde işlenmiştir.³⁴⁴ Ayrıca Hitit-Hiyeroglif yazıtı için kullanılmak üzere kabartmalarda sıklıkla boşluklara başvurulduğu gözlemlenmektedir. Bu kabartmalarda artık yüz detaylarının çok iyi şekilde işlendiği görülmektedir. Yüz artık düz değil; göz, ağız, burun ve dudak ayrıntıları çok iyi belli edilmiştir.³⁴⁵ Saçların ve giysilerin biçim bakımından, Assur Kralı Sanherib (İ.Ö.704-681) dönemi kabartmalarıyla olan benzerliği ayrıca önem arz etmektedir.³⁴⁶ Ekrem Akurgal, bu benzerlikten yola çıkarak Kargamış *Kral Burcu* kabartmalarını İ.Ö. 717-691 arası bir tarihlendirme önermektedir.³⁴⁷ (EK 19, EK 20, EK 21, EK 22)

Ayrıca bu dönemdeki Kargamış kabartmalarında, insan figürlerin yanında hayvan figürlerinde de önemli Assur izlerine rastlanılmaktadır. Aslan kabartmalarında Hititlere özgü kübik ve masifliğin devam ettiği görülse de güçlü biçimde Assurlaşma söz konusudur.³⁴⁸

³⁴⁰ Orthmann, ss. 61-62.

³⁴¹ Ekrem Akurgal, (Anadolu Uygarlıkları), ss. 143-144.

³⁴² Darga, s. 265.

³⁴³ Orthmann s. 35.

³⁴⁴ Orthmann s. 35.

³⁴⁵ Darga, s. 265.

³⁴⁶ Ekrem Akurgal, (Anadolu Uygarlıkları), s. 144.

³⁴⁷ Ekrem Akurgal, (Anadolu Uygarlıkları), s. 144.

³⁴⁸ Ekrem Akurgal, (Anadolu Uygarlıkları), s. 143.

4.2.4. ARAMİLEŞMİŞ/FENİKELEŞMİŞ GEÇ HİTİT BİÇEMİ (İ.Ö. 800-8.yy. sonu 7.yy. başı)

İ.Ö. 11. yy. dan sonra Kuzey Suriye ve Anadolu topraklarına gerçekleşen Arami göçlerine ikinci bölümde değinmiştik. Bu gerçekleşen Arami göçleri neticesinde Geç-Hitit sanatına İ.Ö. 9. yy. ortalarından sonra Arami özelliklerin yansıdığı görülmektedir. Özellikle Ortostatlarda görülen Arami stilizasyonu İ.Ö. 7. yy. başlarına kadar, Geç-Hitit kentlerinde işlenmiştir. Bu dönemde hala Geleneksel Hitit ve Assur etkilerinin devam ettiği görülse de Arami etkilerin Geç-Hitit sanatında izleri görülmeye başlanmıştır. Anadolu'da Sam'al (Zincirli), Gurgum, Tabal, Sakçagözü ve Kargamış kentlerinde Arami izlerine rastlanılmaktadır.

4.3. GEÇ-HİTİT SANATINDA ARAMİ ETKİLİ RÖLYEFLER

4.3.1. SAM'AL (ZİNCİRLİ) ÖRNEKLERİ

Zincirli (Sam'al) 1883 yılında, Osman Hamdi Bey tarafından keşfedilmiştir. Bu keşfin ardından kazılar 1888 yılında Almanlar tarafından başlatılmıştır. *Orient Comite* ve Berlin Müzesi'nin destekleriyle başlatılmış olan Sam'al kazıları, Felix von Luschan başkanlığında 1902 yılına kadar sürdürülmüştür. Bu kazı çalışmalarında birçok mimari yapı ve kabartmalar gün yüzüne çıkartılmıştır.³⁴⁹ Yuvarlak çift sur yapıları kent planına sahip Sam'al, içkalesinde dört adet *Hilani* yapısıyla dikkat çekmektedir (**EK 23**).

Geç-Hitit sanat evrelerinin net bir şekilde izlendiği Sam'al kentinde, rölyefler üzerindeki Arami etkiler, İ.Ö. 9. yy. ın sonlarına doğru görülmektedir. Arami etkili plastik eserlerin çoğu içkale *Hilani* duvarlarını süsleyen mimari ile yontu sanatının bileşimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sam'al kazılarında bulunmuş en erken Arami etkili plastik eser Sam'al Kralı Kilamuva'ya ait steldir (**Lev. 1**). Stelde tasvir edilen kralın Kilamuva olduğunu, yakınlarında bulunmuş üzerinde Aramice yazıt barındıran ortostattan (**Lev. 2**)

³⁴⁹ Gilibert, s. 55.

öğrenmekteyiz.³⁵⁰ Berlin müzesinde sergilenen iki önemli kabartma üzerinde erken Arami izlerini görmek mümkündür. Stel üzerinde muhtemelen oğlu ile tasvir edilen Kilamuwa,³⁵¹ yazıtlı ortostata göre daha çok Arami öğeler barındırmaktadır. Kral ve oğlunun saçlarındaki helezonel biçimdeki bukleler tipik Aramilere özgü saç biçimini yansıtmaktadır. Her iki kabartmadaki *Tiara* (Başlık) daha önceki evrelerde görülmemiştir. Bu başlıklar, klasik dönem Arami başlıklarını çağrıştırmaktadır.³⁵² Stelde görülen en önemli öğe Kilamuwa ve oğlunun giydikleri sandaletlerdir. Daha önce Hitit ve Assur kabartmalarında rastlanılmayan ortadan bağcıklı uçları kalkık sandaletlerin erken Arami sandaletleri oldukları düşünülmektedir. Aynı sandaletler Aramilerin yoğun yaşadığı Maraş ve Sakçagözü kabartmalarında da göze çarpmaktadır.³⁵³ Aynı krala ait ortostat ve stelde, Arami öğelerin yanı sıra Assur ve Hitit etkileri de bulunmaktadır. Figürlerin bıyıksız oluşları Geleneksel Hitit sanatına özgüyken,³⁵⁴ Kuşaktan sarkan püsküller ve omuzlara doğru gevşeyen topuz saç Assur sanatına çağrışımdır.³⁵⁵ Ayrıca bu kabartmalarda Assur sanatının ağır basması muhtemelen geçiş dönemi olduğunu ortaya koymaktadır. Kabartmalar Kilamuwa'nın yaşadığı tarihler göz önüne alındığında, İ.Ö. 9. yy. ikinci yarısı gibi bir tarihlendirme verilebilir.³⁵⁶

Zincirli'de Arami etkili kabartmalara, Kilamuwa kabartmalarından (**Lev. 1, Lev. 2**) sonra İ.Ö. 8.yy. ikinci yarısı Sam'al Kralı Barrakab (İ.Ö. 732-711) dönemine kadar rastlamamaktayız. Zaten bu dönemde kabartma ve anıtsal mimari alanında Zincirli'de bir boşluk göze çarpmaktadır.³⁵⁷ Sam'al kenti bu boşluktan sonra Barrakab döneminde, sanatsal anlamda görkemli eserlerle ön plana çıkmaktadır.³⁵⁸

Barrakab dönemi, stilistik açıdan yoğun biçimde Arami etkilerinin yaşandığı bir periyottur. İç kalede (*Sitadel*) ele geçirilmiş Kral Barrakub'a ait Aramice yazıtlı bir Ortostatda (**Lev. 3**) Arami etkilerin güçlü olduğu gözlemlenmektedir. Yazıt, 'Ben

³⁵⁰ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), s. 99.

³⁵¹ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), s. 99

³⁵² Darga, s. 277.

³⁵³ Darga, s. 277.

³⁵⁴ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), ss. 99

³⁵⁵ Darga, s. 274.

³⁵⁶ Orthmann, s. 201.

³⁵⁷ Gilibert, s. 125.

³⁵⁸ Dominik Bonatz, **The Aramaeans in Ancient Syria: Art**, Bölüm: VII, Handbook of Oriental Studies, (HDO), Section 1, The Near East, (ed.) Herbert Niehr, Brill, Boston, 2014, s. 215.

*Panamuwa oğlu Barrakab, Efendim Baal-Harran'*³⁵⁹ şeklinde okunmaktadır. Kabartmada ilk bakışta kavisli semitik burun göze çarpmaktadır. Tahtta oturan kralın saç ve sakalı Sam'al yontu ustalarının tekrar yorumlamasıyla birlikte geleneksel Assur sanatı izlerini anımsatmaktadır.³⁶⁰ Kulağın önünden inerek sakaldan ayrı bir biçimde sarkan spiralli bukle saç özgün bir Arami stilidir.³⁶¹ Kralın taktığı başlık ucu çıkıntılı bir biçimde yine Arami modasına uygun şekilde işlenmiştir. Bu kabartmada öne çıkan en önemli unsur daha önce rastlanılmayan "*pliler*"dir. Mantodan çıkarak sağ omuz üzerinden diyagonal bir biçimde sarkan bu *pliler* Arami modasının mevcut sanatsal eserlerden esinlenilerek ürettiği özgün bir ürünün sonucu olduğu düşünülmektedir.³⁶² Kabartmada kâtibin saygı için yumruğunu sıkarak elini havaya kaldırması geleneksel Hitit izleri taşımaktadır. Geleneksel Hitit akımının bu denli az kullanımı, Sam'al için İ.Ö. 8. yy. sonlarına doğru Arami ve Assur unsurlarının yükselişiyle açıklanabilir.

Sam'al Kralı Barrakab'a ait içkalenin kuzeyinde bulunan bir diğer önemli kabartma ise, bugün İstanbul Şark Eserleri Müzesi'nde sergilenen üzerinde Aramice yazıtlı steldir (**Lev. 4**). Stelde görülen stilistik açıdan etkiler, Assur ve Arami ağırlıklıdır. Aramice yazıtın üzerinde görülen tanrısal simgeler, Barrakab'ın giydiği zengin süslemeli giysisi ve taktığı bilezikler Assur sanatının etkilerini göstermektedir. Buna karşın Arami yontu ustalarının bulduğu düşünülen mantodan çıkıp sağ omuz üzerinden eteğe doğru inen diyagonal kıvrımlı pliler Arami biçimini yansıtmaktadır. Saç ve sakalın stilizasyonu tipik Arami biçiminde işlenmiştir. Kafasında bulunan ucu miğfere³⁶³ veya ponpona benzeyen çıkıntılı başlığı ve arkasından ensesine doğru inen püsküllerde tipik Arami tarzında işlenmiştir.³⁶⁴ Aramice yazıtta Barrakab kendisini Sam'al Kralı ve Tiglat-Pileser'in hizmetkarı olarak tanıtarak, kente zenginlik ve refah getirdiğini söylemektedir.³⁶⁵ Geç-Hitit sanatı III içerisinde değerlendirilen Zincirli III'ün eserlerine baktığımızda gerçekten zenginlik ve refahın sanata yansımaları görmekteyiz.

³⁵⁹ J. Tropper, *Die Inschriften von Zincirli: neue Edition und vergleichende Grammatik des phönizischen, sam'alischen und aramäischen Textkorpus*, Abhandlungen zur Literatur Alt-Syrien-Palästinas, Ugarit-Verlag Yayınları, Münster, 1993, s. 146.

³⁶⁰ Bonatz, (HDO), s. 214.

³⁶¹ Darga, s. 279.

³⁶² Darga, ss. 279-280, Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), ss. 99-100

³⁶³ Bonatz, (HDO), s. 214.

³⁶⁴ Darga, s. 281.

³⁶⁵ Gibson, ss. 34-35.

Yine içkalenin kuzeyinde bulunmuş figürlü rölyef grubu, Arami sanatının özgünlüklerini yansıtmaktadır. Farklı bazalt parçalardan oluşan kompozisyonel kabartma grubunun çoğu parçası günümüzde Berlin Müzesi'nde sergilenmektedir. İstanbul Şark Eserleri Müzesi'nde sadece bu gruba ait kabartmaların iki tanesi bulunmaktadır (**Lev. 5**). Şölen ya da bir kutlamayı anımsatan bu kabartma grubu, daha önceki kabartmalarda değindiğimiz gibi Aramilerle özdeşleşmiş semitik burun ve helezonel kıvrımlarla şekillenmiş bukleli sakallara sahiptir. Kabartmada görülen dört adet çalgıcının ikisi Aramili, diğer ikisi farklı saç ve stilistik özelliklere sahip şekilde betimlenmiştir. Birinci ve üçüncü figürlerin saçlarındaki farklılık direk göze çarpmaktadır. İkinci ve dördüncü figürün saç ve sakalları özgün Arami biçiminde iken, birinci ve üçüncünün saçları Assur biçiminde tel tel tasvir edilmiştir.³⁶⁶ Ayrıca ikinci figürde gördüğümüz kulak önünden doğru inen ayrı saç buklesi yine tipik Arami sanatında rastladığımız bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sam'al kabartmalarının yanında ayrıca, Arami izler taşıyan bir mezar steli de göze çarpmaktadır (**Lev 6**). Muhibbe Darga'nın '*Başyapıt*'³⁶⁷ olarak adlandırdığı stel, içkale Hilani I yapı kompleksinde bulunmuştur. Stelde Tahtta oturan kadının, taktığı takılar bilezikler ve göğsündeki Fryg iğnesinden ötürü bir soylu ya da kraliçe olduğu düşünülmektedir.³⁶⁸ Fryg iğnesinin İ.Ö. 730-700 arasında çok yaygın biçimde kullanıldığı düşünülen bir takı olmasından ötürü stel bu tarih arasına tarihlenmektedir.³⁶⁹ Barrakab kabartmalarında olduğu gibi (**Lev. 3, Lev. 4**) Stelin etrafı bordürle çevrilerek kompozisyona bir derinlik kazandırılmak amaçlanmıştır. Soylu kadının başındaki başlık daha önce de değinildiği gibi (**Lev. 1, Lev 2, Lev. 3, Lev. 4**) Arami biçimine uygun şekilde işlenmiştir. Elbise, şal ve mantosu (**Lev. 4**) kabartmasıyla benzer biçimde işlenerek Arami ustaların özgünlüğünü yansıtmaktadır. Soylu ya da kraliçe olduğu düşünülen kadının karşısında duran hizmetçinin³⁷⁰ ise başlığı ya da görkemli elbisesi yoktur. Hizmetçi kadının kulak önü buklesi ve helezonel bukleler halinde işlenmiş saçları Arami biçimine özgün şekilde

³⁶⁶ Darga, ss. 281-282

³⁶⁷ Darga, s. 283

³⁶⁸ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), s. 99

³⁶⁹ Darga, s. 283

³⁷⁰ Ekrem Akurgal, (Anadolu Uygarlıkları), s. 145.

yansıtılmıştır. Bu rölyefteki işçilik, konunun canlılığı ve kompozisyonel derinlik Sam'al yontu ustalarının becerisini ortaya koymaktadır.

Sam'al içkale Hilani III yapısında bulunan ortostatlar (**Lev.7, Lev. 8, Lev. 9**), yine özgün Arami sanatından izler sunmaktadır. Bu kabartma grubunda, (**Lev. 7**) ikinci figür dışında herkes tipik Aramilere özgü başlık takmaktadır. Şapka takmayan ikinci figürde ise Aramilere özgü diyagonal kıvrımlarla bukleler halinde enseye doğru inen saçlar vardır. Bütün figürlerde semitik burun göze çarpmaktadır. Bu ortostat grubunda önemli bir detay göze çarpmaktadır. Darga, bu kabartmalarda duygusal ifadelerin varlığına işaret etmektedir.³⁷¹ Darga, buradaki kabartmaları Aramilerin dünya sanatına kazandırdığı ve ilk defa Maraş mezar stellerinde karşımıza çıkan sevinç ve hüznün gibi duygu ifadelerinin³⁷² öncüsü olarak düşünmektedir.³⁷³ Figürlerin giydikleri elbiseler daha öncede görüldüğü gibi (**Lev.3, Lev. 4, Lev. 5, Lev. 6**) pliler, şallar ve mantolara benzemektedir. Ancak buradaki figürlerin elbiseleri daha detaylı ve ince bir işçilikle daha seçici işlenmiştir. Buda Sam'al sarayındaki Arami yontu ustalarının zamanla daha da ustalaştıklarını bizlere sunmaktadır.

Son olarak Sam'al rölyef sanatında yüksek kabartma olarak nitelendirebileceğimiz sfenks kabartma göze çarpmaktadır (**Lev. 10**). İçkale Hilani II'de bulunmuş kabartma, bugün Berlin Müzesi'nde sergilenen ve İ.Ö. 2. yy. Attalos Hanedanlığına tarihlendirilen, Pergamon Zeus Altarı'nda³⁷⁴ rastlanıldığı gibi neredeyse zeminden kopacak şekilde yontulan rölyeflerin bir benzeri olarak görülmektedir. Assur, Hitit ve Arami biçemlerinin uygulandığı yüksek kabartmada uyum göze çarpmaktadır. Geleneksel Hitit biçemi olarak kübik ve blok halde tasarlanan kabartma, yeleler ve bacak üzerindeki yivlerden Assur izlerini yansıtmaktadır.³⁷⁵ Pençedeki yatay oluklu çizgiler³⁷⁶ ve tıpkı (**Lev. 3, Lev. 6, Lev. 7**)'de kral ve figürlerde gördüğümüz gibi kulak önü sakaldan bağımsız şekilde boyuna doğru inen bukleli saçlar bize özgün Arami sanatının etkilerini göstermektedir. Bu

³⁷¹ Darga, s. 289.

³⁷² Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), s. 100.

³⁷³ Darga, s. 289.

³⁷⁴ Adnan Turani, **Dünya Sanat Tarihi**, Genişletilmiş Basım, Remzi Kitabevi, 20. Baskı, İstanbul, 1992, ss. 178-183

³⁷⁵ Darga, ss. 294-295.

³⁷⁶ Darga, ss. 294-295.

yüksek kabartmalı rölyef, Arami yontu ustalarının çıkmış oldukları seviyeyi gözler önüne sermektedir.

4.3.2. MARAŞ(GURGUM) ÖRNEKLERİ

Maraş'ta karşımıza çıkan kabartmalar oldukça ilgi çekicidir. Diğer kentlerde gördüğümüz gibi kral, soylu veya yönetici zümrenin aksine bu kabartmalarda sıradan insanların varlıkları dikkat çekmektedir.³⁷⁷ Bu sıradan insanların ticaretle uğraşan elit bir tabakanın üyesi oldukları düşünülmektedir.³⁷⁸ Geç-Hitit III (İ.Ö. 800-İ.Ö.700) içerisinde değerlendirilen Maraş stellerinde: Hitit, Assur, Fenike ve Arami biçimlerinin ustalıklı uyum içerisinde uygulandığı görülmektedir.³⁷⁹ Tüm bunların yanında Maraş stellerinin en önemli özelliği, kabartmalarda sevinç hüznün gibi duyguların tasvir edilmesine yönelik atılımdır. Akurgal, yüzlerde gözlenen bu atılımı dünya sanat tarihine Arami ustalarının bir katkısı olarak ifade etmektedir.³⁸⁰

Maraş mezar stelleri içerisinde karşımıza çıkan en etkileyici kabartma, Yörükselim yakınlarında bulunmuş yüksek kabartma olarak nitelendirebileceğimiz mezar stelidir (**Lev. 11**). Bir kadın ve bir erkeğin tasvir edildiği rölyefte, Hitit-Arami yontu ustalarının becerisi göz önündedir. Steldeki hüznün havası oldukça etkileyicidir. Kadın ve erkeğin birbirlerinin omuzlarına ellerini atması sevgiyi betimlerken³⁸¹, dudak uçlarının aşağı doğru yaptığı eğim hüznü çağrıştırmaktadır.³⁸² Giysileri sade tipik Arami modasından oluşurken erkeğin elindeki üzüm salkımı ve kadının sayısız takısı dikkat çekmektedir. Akurgal'a göre, üzüm salkımı erkeğin yaptığı işi göstermektedir.³⁸³ Erkeğin zengin bir şarap tüccarı olduğunu belirten Akurgal, bu görüşünü kadının sayısız takı ve gösterişli bilezikleriyle açıklamıştır.³⁸⁴ Erkeğin saç ve sakalı tipik Arami şeklinde işlenirken kadının başındaki süslü polos, geleneksel Hitit polosunun değişime uğramış hali olarak gözükmektedir. Ayrıca kadının mantosundan sarkarak kemer içerisine giren uçlar Hitit-Arami sanatına

³⁷⁷ Erkan Konyar, **M.Ö. I. Binyılda Kahramanmaraş Gurgum Krallığı**, Toplumsal Tarih, Aylık Tarih Dergisi, No: 180, Aralık, 2008, s. 65.

³⁷⁸ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), s. 100.

³⁷⁹ Konyar, s. 65

³⁸⁰ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), ss. 100-101.

³⁸¹ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), s. 100.

³⁸² Darga, s. 314.

³⁸³ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), s. 100.

³⁸⁴ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), s. 100.

atfedilmektedir.³⁸⁵ Stelde, erkek figürünün bıyiksız ve sol tarafta olması geleneksel Hitit biçeminden kaynaklıdır.³⁸⁶ Stel, Arami ve Hitit biçemlerinin yanı sıra Fenike etkileri de barındırmaktadır. Kadının burun kısmı üzerinde çok belli olmayan bir halka Fenike özelliği taşımaktadır.³⁸⁷

Yörükselim’de bulunmuş bir başka stelde yine Arami izlerini görmek mümkündür. Anne, baba ve çocuk şeklinde üç figürden oluşan bir kabartma muhtemelen bir aileyi canlandırmaktadır (**Lev. 12**). Hitit-Arami yontu ustalarının kabartmaya duygu yükleme çabası bu sefer çocuğun annesi tarafından kucağa alınmasıyla yansıtılmak istenmiştir. Erkeğin saçları spiral buklelerden oluşarak Arami stilinin izlerini taşımaktadır. Kadının mantosundan çıkan uçların kemer içine girmesi (**Lev. 11**)’de işlediğimiz gibi genellikle Maraş mezar stellerinde rastladığımız tipik Arami modası olarak görülmektedir. Üç figüründe ayaklarında uçları hafif kalkık Arami modası sandaletler vardır.³⁸⁸ Kadın, elinde daha sonraki kabartmalarda da göreceğimiz gibi kadınlığa ya da anneliğe bir vurgu olarak düşünülen iğ ile tasvir edilmiştir.³⁸⁹

Maraş mezar stellerinde rastladığımız, anne baba ve çocuk kompozisyonuna ait Arami etkili bir stel daha bulunmaktadır (**Lev. 13**). Bir önceki kabartmada (**Lev. 12**) gördüğümüzün aksine bu sefer baba sol tarafta geleneksel Hitit protokolüne uygun şekilde konumlandırılmıştır. Yine giysilerin Geleneksel Hitit stilinde yapılmasına rağmen giysilerin üzerindeki dikey kıvrımlar ve genç kızın mantosundan sarkarak kemere giren manto ucu, daha önce de değinildiği gibi tipik Arami modasındandır.³⁹⁰ Ayrıca erkekteki saç bukleleri, kadın ve kızdaki diademler ve genç kızın elinde tuttuğu çift volütlü ayna yine Arami stil özelliklerini yansıtmaktadır.³⁹¹

Maraş mezar stellerinde; karı-koca ya da baba-anne-çocuk kompozisyonları dışında anne-çocuk kompozisyonları da işlenmiştir. Bu örneklerde yapılmış iki mezar steli görülmektedir. İlkinde, annesinin dizleri üzerinde ayakta durur vaziyette bir çocuk

³⁸⁵ Ekrem Akurgal, **Die Kunst Anatoliens**, von Homer bis Alexander, Walter de Gruyter, Berlin, 1961, ss. 95-100

³⁸⁶ Darga, s. 316

³⁸⁷ D. Harden, **The Phoenicians**, (Ed. Glyn Daniel), Frederick A. Praeger Publisher, New York, 1963, Levha 77.

³⁸⁸ Darga, s. 313.

³⁸⁹ Darga, s. 313.

³⁹⁰ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), s. 101.

³⁹¹ Darga, s. 320

betimlenmektedir (**Lev. 14**). Kabartmada ilk bakışta çocuğun başı üzerinde yazılmış Hitit Hiyeroglifi dikkat çekmektedir. *W-Pia* (Tarhupias) şeklinde okunan yazıt çocuğun ismi olarak değerlendirilmektedir.³⁹² Kabartmada çocuğun hafif uçları kalkık sandaletleri en özgün Arami stili olarak göze çarpmaktadır. Kadın ve çocuğun elbiseleri yine, Maraş mezar stellerinde gördüğümüz Hitit-Arami stiline uygun şekilde yapılmıştır. Bu kabartmada ilgi çeken diğer bir husus, kollardaki Urartu takılarına benzer bileziklerdir. Darga, çocuğun kolundaki takıların uçlarını tipik Urartu metal takılarında gördüğümüz gibi aslan başı şeklinde olduğunu ileri sürmektedir.³⁹³ Maraş stellerinde rastladığımız duygu aktarma isteği bu kabartmada da görülmektedir. Kabarmada, annenin çocuğunu belinden ve bacaklarından sararak sevgisini hissettirdiği algısı verilmek istenmiştir.

Maraş mezar stelleri arasında anne-çocuk kompozisyonunda işlenmiş ikinci stel tıpkı (**Lev. 14**)’teki gibi aynı stilistik özelliklerle işlenmiştir (**Lev. 15**). Daha önce değindiğimiz gibi anne olarak düşünülen kadın, kadınlığın sembolü olarak yün eğirir şekilde betimlenmiştir. Bu stelde Arami öğeler yüzlerdeki duygu ve annenin kulak önü saç buklesidir. Bu bukleyi Sam’al kabartmalarında da görmekteyiz (**Lev. 3, Lev. 6, Lev. 9, Lev. 10**). Ayrıca çocuğun dudaklarının uç kıvrımlarının hafif biçimde yukarı doğru betimlenmesi az da olsa bir tebessümü, duyguyu yansıtmaktadır.

Son olarak Maraş stelleri içerisinde Arami saçlarının ve hafif ucu kalkık sandaletlerin çok iyi şekilde betimlendiği bir stel karşımıza çıkmaktadır (**Lev. 16**). Sol tarafı kırık mezar stelinde muhtemelen bir kadın ya da kadın-çocuk şeklinde bir kompozisyon yer almaktaydı. Kırık olmayan parçada Hitit-Arami modasına uygun sade uçları püsküllü bir elbise giyen erkek figür özgün Arami biçimindeki saçları ve sandaletleriyle sandalyeye oturmuş şekilde betimlenmiştir. Ayrıca erkek figür elinde üzüm salkımı ya da buğday başağı tutmaktadır.³⁹⁴ Bu buğday ya da üzüm salkımı betimi muhtemelen Maraş stellerinde karşımıza çıkan mesleği ile ilgili bilgiler vermektedir.³⁹⁵

³⁹² Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), s. 101.

³⁹³ Darga, s. 317.

³⁹⁴ Darga, s. 319.

³⁹⁵ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), s. 100.

4.3.3. TABAL ÖRNEKLERİ

Tabal ülkesi kabartmalarında geleneksel Hitit ve Arami izlerinin yanı sıra coğrafyasından ötürü Fryg etkileri de gözlemlenmektedir. Arami etkilerine bu bölgede Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne nazaran daha az rastlanmaktadır. Tabal ülkesindeki Arami etkiler taşıyan rölyeflere Konya ili, Ereğli ilçesi, İvriz köyü yakınlarında bulunan İvriz Kaya Kabartması ve Niğde ili, Bor ilçesi, Kemerhisar beldesinde bulunan Bor Stelinde rastlamaktayız.

İvriz Kaya Kabartması gerek boyutuyla gerek yontu ustalarının marifetleriyle Geç-Hitit döneminin en önemli kabartmaları arasında sayılmaktadır (**Lev. 17**). Yerel Fırtına Tanrısı ve kral Varpalavas'ın karşılıklı tasvir edildikleri sahnede, Arami öğelere rastlamak mümkündür. Sol tarafta tasvir edilen tanrının, baş kısmının sağında yazan Hitit-Hiyeroglifi bize kral ve tanrının isimlerini göstermektedir.³⁹⁶ Kaya kabartmasında yer alan kral ve tanrının saç ve sakalları özgün Arami stilinde yapılmıştır. Kralın şal ve mantosu yine Maraş ve Zincirli'deki örneklerine benzemektedir. Arami öğelerinin yanında geleneksel-Hitit stiline hala devam ettiği gözlemlenmektedir. Kralın tanrı karşısında daha küçük gösterilmesi, ellerini yumruk yapar biçimde yüz hizasında tutması ve kaya anıtının su kaynağı yakınlarına yapılması bunun kanıtıdır.³⁹⁷ Hitit ve Arami biçemlerinin yanında Fryg unsurları da göze çarpmaktadır. Kralın mantosunun iki ucunu birleştiren Fryg fibulası ve eteğindeki geometrik desenler Fryg sanatını anımsatmaktadır.³⁹⁸

Tabal ülkesinde, İvriz Kaya Kabartması gibi aynı stilde işlenmiş başka bir stel Niğde Kemerhisar'da bulunmuştur (**Lev. 18**). İvriz kaya kabartmasındaki Varpalavas betimiyle çok benzeyen stel muhtemelen aynı yontu ustaları tarafından yapılmıştır.³⁹⁹ Üzerinde Hitit-Hiyeroglifi bulunan stelin bazı bölümleri kırılmıştır. İvriz Kaya Kabartması'nda, Varpalavas'ın Arami biçemindeki sakalları bu stelde de aynı şekilde gözlemlenmektedir.

³⁹⁶ Darga, s. 305

³⁹⁷ Darga, ss. 305-306

³⁹⁸ Kurt Bittel, **Die Hethiter: die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum anfang des 1. Jahrtausends vor Christus**, C. H. Beck, München, 1976, s. 292.

³⁹⁹ Darga, s. 307.

4.3.4. SAKÇAGÖZÜ ÖRNEKLERİ

Gaziantep ili, Nurdağı ilçesi, Sakçagözü kasabasında bulunan Coba Höyük'te Geç-Hitit kentlerinde rastladığımız saray yapısı ve bu sarayla ilintili rölyefler karşımıza çıkmaktadır. İlk kez 1908⁴⁰⁰ yılında J. Garstang tarafından başlatılan kazılar 1911 yılına kadar sürmüştür.⁴⁰¹ Bu kazılarda Zincirli'de örneklerine rastladığımız *Hilani* tipinde bir saray kompleksi ortaya çıkarılmıştır (**EK 24**). Bu ortaya çıkarılmış saray kabartmalarında, Sam'al kabartmalarına benzer şekilde Arami biçem özellikleri görülmektedir. Bu biçem ve stilin benzerliğine Sakçagözü ve Sam'al'ın birbirine olan yakınlığı da eklenince kabartmaların aynı atölyede çalışan yontu ustalarının ellerinden çıktığı düşüncesi doğmaktadır.⁴⁰² Sakçagözü'nde herhangi bir yazıt bulunamadığından, kabartmalar stilistik açıdan İ.Ö. 8. yy.'ın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.⁴⁰³ (**EK 25**)

Sakçagözü (Coba höyük) kapı kabartmaları içerisinde *in situ* halde bulunmuş ‘arabalı aslan avı’ sahnesi, Arami biçem stillerine rastlanılan ilk kabartmadır. (**Lev. 19**). Üç farklı parçadan oluşan kabartma tek bir kompozisyon oluşturmaktadır. Kabartmada Arami, Hitit öğelerinin yanı sıra Assur izleri de güçlü şekilde izlenmektedir. Figürlerin giydiği sandaletler, arabadaki iki figürün ve en sağdaki figürün saç ve sakalları bukleli spiral şekilde Zincirli'de görülen örneklerine benzemektedir. Bunun yanında Geleneksel Hitit etkileri de mevcuttur. En sağdaki güneş kursu ve aslanın vücudundaki canlılığına oranla baş kısmının kübik şekilde kalması Geleneksel Hitit stiline etkilerini ortaya koymaktadır.⁴⁰⁴ Ayrıca at arabası ve savaşçıların giydikleri elbiseler tipik Assur sanatına özgü şekilde işlenmiştir.⁴⁰⁵

Sakçagözü'nde Arami özgünlüğünü taşıyan kabartmalardan birisi de kral kabartmasıdır (**Lev. 20**). Sola dönük şekilde tasvir edilen kral betimlemesinde, Zincirli kabartmalarında gördüğümüz bütün biçem özelliklerine rastlamak mümkündür. Saçları ve sakalları diyagonal şekilde bukleli işlenerek tipik Arami modasına özgün

⁴⁰⁰ J. Garstang, *Excavations at Sakçagözü, in North Syria: preliminary report for 1908*, University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology 1, Liverpool, 1908, ss. 98-117.

⁴⁰¹ J. Garstang, *Second Interim Report on the Excavations at Sakçagözü in North Syria 1911*, University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology, Vol: 5, Liverpool, 1912, ss. 63-72.

⁴⁰² Darga, s. 302.

⁴⁰³ Darga, ss. 298-303.

⁴⁰⁴ Darga, s. 300.

⁴⁰⁵ Darga, s. 300.

şekilde betimlenmiştir. Ayrıca daha önce rastladığımız Arami biçimli kulak önü bukleli saç stiline bu kabartmada da rastlamaktayız. Zengin plilelerle süslenmiş elbisesi ve giydiği mantonun bir ucunu sol eliyle göğüs hizasında tutması yine Arami etkisine örnek olarak gösterilebilir.⁴⁰⁶ Ayrıca Arami etkili kabartmaların neredeyse hepsinde gördüğümüz Arami biçimli sandaleti bu kabartmada da görmekteyiz.

Son olarak Sakçagözü'nde Arami biçim özelliklerine rastladığımız bir rölyef grubu karşımıza çıkmaktadır (**Lev. 21**). İki farklı parçadan oluşan rölyef grubu kapı kabartması şeklinde in situ halde bulunmuştur. Bu rölyefin bir kopyası kapı girişinin sol yanında da bulunmuştur (**Lev. 22**). Bu kabartmalarda, antitetik şekilde karşılıklı duran figürlerin arasına hayat ağaçları yerleştirilmiştir. Bu hayat ağacı örneklerine Assur örneklerinde de rastlanılmaktadır.⁴⁰⁷ Ayrıca figürlerin taktıkları başlıklar ve giysileri yine Assur sanatından izler taşımaktadır.⁴⁰⁸ Antitetik figürlerde gördüğümüz tek Arami öge, figürlerin saç ve sakal stilizasyonlarıdır. Bu kabartmanın hemen bitişiğinde kuş-adam şeklinde tasvir edilmiş mitolojik yaratık kabartması yer almaktadır. Kuş-adamların işleniş baş kısmı hariç Assur stiline göre işlenmiştir. Baş kısımları ise Arami yontu ustalarına atfedilen aslan ve at karışımı şeklinde işlenmiştir.⁴⁰⁹

4.3.5. KARGAMIŞ ÖRNEKLERİ

Geç-Hitit kent devletleri içerisinde büyük önem taşıyan Kargamış kentinde, ilk bilimsel kazılar 1911 yılında başlamıştır. Bu kazı çalışmaları, British Museum sponsorluğunda D. G. Hogarth, R. C Thompson, C. L. Woolley ve T. E Lawrence tarafından üç yıl sürdürüldükten sonra 1914'te son bulmuştur.⁴¹⁰ I. Cihan Harbinin başlamasından sonra kesintiye uğrayan kazı çalışmaları 1920'de Woolley tarafından tekrar başlatılmıştır.⁴¹¹ Kısa süren kazı çalışmalarının ardından bölge mayınlanarak kazı çalışmaları son bulmuştur. 2011 yılında bölge mayından arındırılarak yeni dönem

⁴⁰⁶ Darga, ss. 301-302.

⁴⁰⁷ Darga, s. 303.

⁴⁰⁸ Darga, s. 303.

⁴⁰⁹ Darga, s. 303.

⁴¹⁰ Nicolo Marchetti, **Karkemish on The Euphrates Excavating a City's History**, Near Eastern Archaeology, ASOR, Vol: 73/3, Ed. Thomas Schneider, Boston, 2012, s. 132.

⁴¹¹ Marchetti, s. 132.

kazıları başlatılmış ve halen devam etmektedir. Kargamış kentinin büyük bir bölümü ve neredeyse kabartmaların tümü ilk dönem (1911-1914) kazılarında ortaya çıkarılmıştır.⁴¹²

Kargamış kenti, kale (Sitadel), iç ve dış kent olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.⁴¹³ Kargamış'ta *Kral Kapısı*, *Büyük Merdiven*, *Haberciler Duvarı* ve *Hilani* gibi mimari ve anıtsal yapıların birçoğu iç kentte bulunmaktadır (**EK 26**).

Sakçagözü ve Sam'al gibi Geç-Hitit kentlerinde gördüğümüz Arami yontu ekolüne sahip stilizasyonlara Kargamış kentinde de rastlamaktayız. Kargamış rölyeflerine, Arami biçiminin yansımaları sadece saç ve sakal örnekleriyle kısıtlı kalmıştır.

Kargamış, iç şehir *Büyük Merdiven*'in batısında bulunmuş aslan sırtındaki ikili tanrı kompozisyonu Kargamış'ta rastlanılan Arami etkili kabartmadır (**Lev. 23**). Tanrılar biçimsel olarak geleneksel Hitit özellikleri taşımaktadır. Sırtında durdukları aslan ise imparatorluk çağında rastladığımız örneklerden ayrılarak kübik ve kütsel formdan uzaktır. Aslanın sahip olduğu bu farklılıklar, biçimsel form ve ayrıntılarıyla Assur sanatının etkilerini yansıtmaktadır.⁴¹⁴ Tanrılarının saç ve sakal stilizasyonları bukleli diyagonal kıvrımlarla gösterilerek Zincirli ve Sakçagözü'ndeki gibi Arami izlerini yansıtmaktadır.⁴¹⁵

Kargamış'ta Arami öğeler taşıyan diğer bir kabartma *Büyük Merdiven*'e giden *Uzun Yol* üzerindeki duvar kabartmalarında karşımıza çıkmaktadır (**Lev 24**). *Uzun Yol* duvarındaki kabartmalarda göze çarpan özellik figürlerin altındaki örgü bantlarıdır (**EK 27**).⁴¹⁶ Geleneksel Hitit ve Assur etkileri taşıyan kabartmalarda tanrılar, savaşçılar ve av sahnelerine dair betimlemeler yer almaktadır.⁴¹⁷ Geleneksel Hitit II içerisinde değerlendirilen bu rölyeflerde sadece saç ve sakallar Arami modasına göre şekillendirilmiştir.⁴¹⁸

⁴¹² Gilibert, s. 20.

⁴¹³ Şevket Dönmez, **Kargamış D ve E konutları üzerine Yeni Gözlemler**, Aykut Çınaroğlu'na Armağan/ Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu, Ed. Duygu Çelik ve Elif Genç, Ekin Basım Yayın, Ankara, 2008, s. 226.

⁴¹⁴ Darga, s. 255.

⁴¹⁵ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), Lev. 103b.

⁴¹⁶ Gilibert, ss. 32-33.

⁴¹⁷ Gilibert, ss. 31-34

⁴¹⁸ Akurgal, (Hatti ve Hitit Uygarlıkları), Lev. 111.

Kargamış'ta Arami izlerine iç şehirde yer alan, Kral Kapısı ile Hilani arasında uzanan Haberciler Duvarı-*Herald's Wall* olarak adlandırılan⁴¹⁹(**EK 28**) kabartmalarda da rastlamaktayız. Haberciler Duvarı, on üç farklı taş bloktan meydana gelmiş ve birbirleriyle kompozisyonel açıdan ilişki barındırmayan Geleneksel Hitit II içerisinde değerlendirilen kabartma grubudur.⁴²⁰ İkinci (**Lev 25**), üçüncü (**Lev 26**) ve on birinci (**Lev 27**) sıradaki taş kabartmalarda daha önce de gördüğümüz gibi Geleneksel Hitit ve Assur etkilerinin yanı sıra saç ve sakallar Arami modasına uygun biçimde bukleli kıvrımlarla işlenmiştir.

Son olarak Kargamış iç şehirde Kral Kapısı'nın kuzeybatı avlusunda bulunmuş Kargamış Kralı Katuwas'a ait kabartmada⁴²¹ Arami modası olan saç ve sakallara rastlamaktayız (**Lev. 28**). Kabartmanın Katuwas'a ait olduğunu figürün sol yanındaki yazıttan anlamaktayız.⁴²² Geç-Hitit Sanatı II içerisinde Kargamış III grubuna dahil edilen kabartmada, Assur ve Hitit izleri figürde gözlemlenmektedir.⁴²³ Kabartmada, Arami stiline sadece Kral Katuwas'ın saç ve sakalının işleniş biçiminde rastlanılmaktadır.⁴²⁴

⁴¹⁹ J. D. Hawkins, **Karkamış**, Reallexikon der Assyriologie und der Vorderasiatische Archäologie, Vol: 5, Ed. D. O. Edzard, Walter De Gruyter, Berlin, 1976-1980, s. 437.

⁴²⁰ Gilibert, ss. 38-41.

⁴²¹ Gilibert, s. 45.

⁴²² Hawkins, (CHLI I), ss. 115-116.

⁴²³ Darga, ss. 245-249

⁴²⁴ Ekrem Akurgal, **The Art of Greece: its Origins in the Mediterranean And Near East**, Crown Publisher, Newyork, 1966, ss. 111-114.

4.4. LEVHALAR

LEVHA 1: Sam'al Kralı Kilamuwa ve oğlu (İ.Ö. 832-810)

Buluntu yeri: Zincirli içkale Hilani II

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 0,57 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIa

Stil grubu: Zincirli II/III

Bulunduğu müze: Berlin, Vorderasiatisches Museum (Yakın Doğu Müzesi)

Envanter numarası: VA S6580

Resim kaynağı: Ekrem Akurgal, "Hatti ve Hitit Uygarlıkları" 1995, Levha 106.

Yayınlar: Bossert 1942, Şekil 951. Akurgal 1961, Levha 129. Klengel 1967, Plaka 42, Orthmann 1971, Levha Zincirli J/2.

LEVHA 2: Sam'al Kralı Kilamuwa (İ.Ö. 832-810)

Buluntu yeri: Zincirli içkale Hilani II

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 156 cm, Genişlik 130 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit II/III

Stil grubu: Zincirli II/III

Bulunduğu müze: Berlin, Vorderasiatische Museum (Yakın Doğu Müzesi)

Envanter numarası: VA S6579

Resim kaynağı: Winfried Orthmann, "Untersuchungen Zur Spathethitischen Kunst" 1971, Zincirli E/2.

Yayınlar: Klengel 1967, Plaka 41. Orthmann 1971, Levha Zincirli E/2.

LEVHA 3: Tahtta oturan Kral Barrakab ve Kâtip (İ.Ö. 732-711)

Buluntu yeri: Zincirli İckale Hilani IV

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 112 cm, Genişlik 116 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

Stil grubu: Zincirli III

Bulunduğu müze: Berlin, Vorderasiatische Museum (Yakın Doğu Müzesi)

Envanter numarası: VA 2817

Resim kaynağı: Ekrem Akurgal, "Hatti ve Hitit Uygarlıkları" 1995, Levha 117.

Yayınlar: Bossert 1942, Şekil 952. Orthmann 1971, Zincirli Levha F/1a. Akurgal 1995, Levha 117. Gilibert 2011, Anıtsal öğeler kataloğu Zincirli 66.

LEVHA 3/A: Tahtta oturan Kral Barrakab yandan görünüş

LEVHA 4: Sam'al Kralı Barrakab (İ.Ö. 732-711).

Buluntu yeri: Zincirli içkale, kuzey portiko

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 131 cm, Genişlik 0,87 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

Stil grubu: Zincirli III

Bulunduğu müze: İstanbul, Eski Şark Eserleri Müzesi

Envanter numarası: 7697

Resim kaynağı: Muhibbe Darga, "Hitit Sanatı" 1992, Resim 276.

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Zincirli K/1. Darga 1992, Resim 276. Gilibert 2011, Anıtsal öğeler kataloğu Zincirli 74.

LEVHA 5: Sam'al içkale Çalgıcıları

Buluntu yeri: Zincirli İçkale

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 114 cm, Genişlik 153 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

Stil grubu: Zincirli III

Bulunduğu müze: İstanbul, Eski Şark Eserleri Müzesi

Envanter numarası: 7723

Resim kaynağı: Muhibbe Darga, ‘‘Hitit Sanatı’’ 1992, Resim 280.

Yayınlar: Bossert 1942, Şekil 949, Orthmann 1971, Zincirli Levha F/6-7, Darga 1992, Resim 280.

LEVHA 6: Sam'al İç Kale Hilani I kabartmalı mezar steli

Buluntu yeri: Zincirli, Hilani I

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 152 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

Stil grubu: Zincirli IV

Bulunduğu müze: Berlin, Vorderasiatische Museum (Yakın Doğu Müzesi)

Envanter numarası: VA 2995

Resim kaynağı: Muhibbe Darga, "Hitit Sanatı" 1992, Resim 279.

Yayınlar: Bossert 1942, Şekil 953. Orthmann 1971, Levha Zincirli K/2. Darga 1992, Resim 279. Akurgal 1995, Levha 116. Gilibert 2011, Anıtsal öğeler kataloğu Zincirli 90.

LEVHA 7: Sam'al içkale Hilani III Ortostat, sola dönük iki figür

Buluntu yeri: Zincirli İçkale Hilani III

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 0,79 cm, Genişlik 0,73 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

Stil grubu: Zincirli IV

Bulunduğu müze: İstanbul, Eski Şark Eserleri Müzesi

Envanter numarası: 7730

Resim kaynağı: Winfried Orthmann, ‘Untersuchungen Zur Spathethitischen Kunst’
1971, Zincirli H/5

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Zincirli H/5. Gilibert 2011, Anıtsal öğeler kataloğu
Zincirli 79.

LEVHA 8: Sam'al içkale Hilani III ortostat, sağa dönük figür

Buluntu yeri: Zincirli İçkale Hilani III

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 0,79 cm, Genişlik 0,58 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

Stil grubu: Zincirli IV

Bulunduğu müze: İstanbul, Eski Şark Eserleri Müzesi

Envanter numarası: 7738

Resim kaynağı: Winfried Orthmann, "Untersuchungen Zur Spathethitischen Kunst"
1971, Zincirli H/6

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Zincirli H/6. Gilibert 2011, Anıtsal öğeler kataloğu
Zincirli 80.

LEVHA 9: Sam'al içkale Hilani III Ortostat, sağa Dönük iki figür

Buluntu yeri: Zincirli İçkale Hilani III

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 0,77 cm, Genişlik 110 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

Stil grubu: Zincirli IV

Bulunduğu müze: Berlin, Vorderasiatische Museum (Yakın Doğu Müzesi)

Envanter numarası: VA 2997

Resim kaynağı: Winfried Orthmann, "Untersuchungen Zur Spathethitischen Kunst"
1971, Zincirli H/8

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Zincirli H/8. Gilibert 2011, Anıtsal öğeler kataloğu
Zincirli 82.

LEVHA 10: Sam'al İçkale Hilani II yüksek kabartmalı ortostat

Buluntu yeri: Zincirli içkale Hilani II

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 0,90 cm, Genişlik 120 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

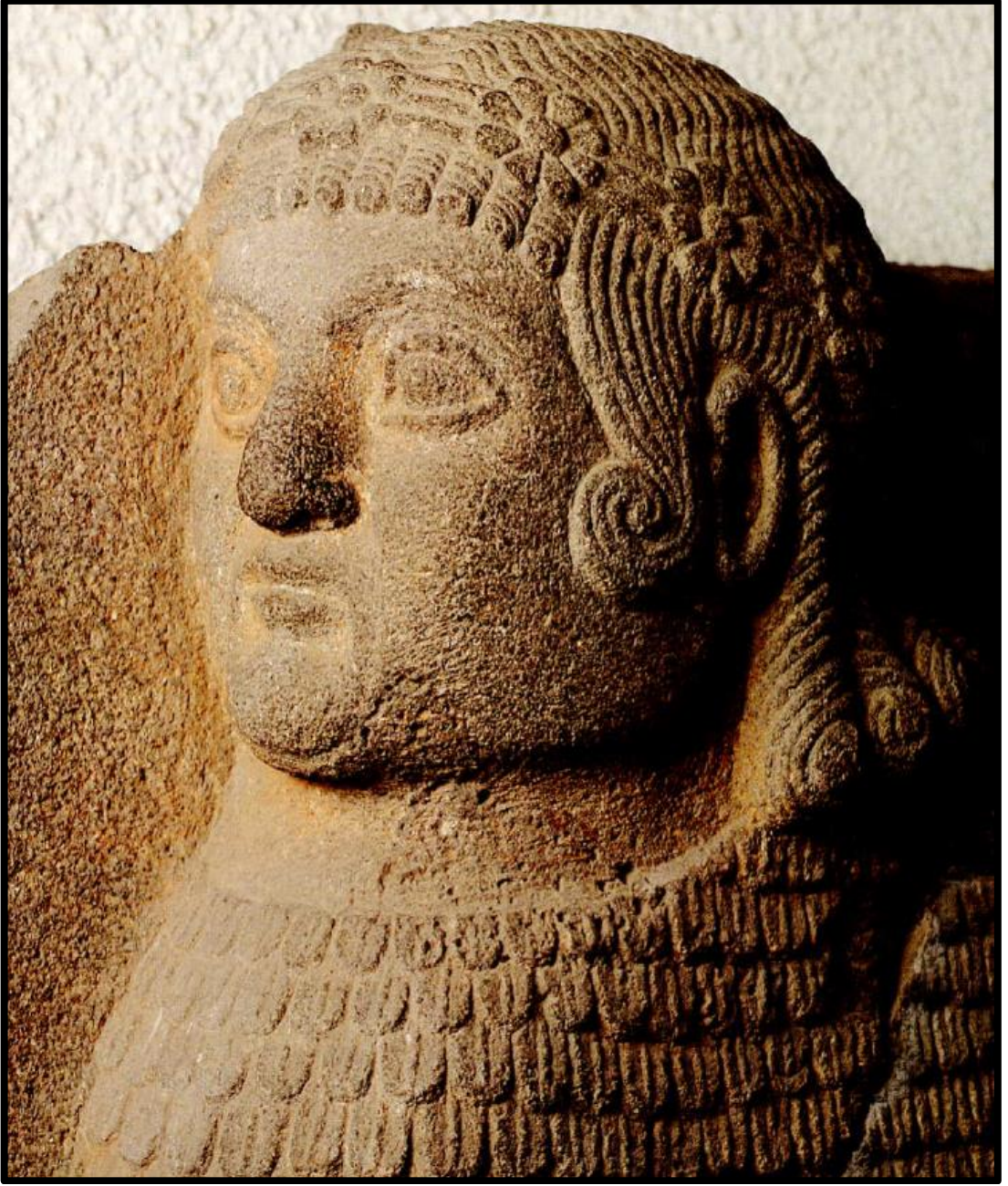
Stil grubu: Zincirli IV

Bulunduğu müze: İstanbul, Eski Şark Eserleri Müzesi

Envanter numarası: 7736

Resim kaynağı: Muhibbe Darga, "Hitit Sanatı" 1992, Resim 281.

Yayınlar: Bossert 1942, Şekil 889. Orthmann 1971, Levha Zincirli G/1. Darga 1992, Resim 281. Gilibert 2011, Anıtsal öğeler kataloğu Zincirli 87.

LEVHA 10/A: Yüz, saç ve yele ayrıntısı

LEVHA 11: Yüksek kabartmalı Maraş mezar steli

Buluntu yeri: Yörükselim

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 100 cm, Genişlik 0,56 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

Stil grubu: Maraş III

Bulunduğu müze: Adana Müzesi

Envanter numarası: 1755

Resim kaynağı: Muhibbe Darga, ‘‘Hitit Sanatı’’ 1992, Resim 302.

Yayınlar: Bossert 1942, Şekil 805. Orthmann 1971, Levha Maraş A/1. Darga 1992, Resim 302. Akurgal 1995, Levha 150.

LEVHA 12: Maraş mezar steli, Üçlü Aile kompozisyonu

Buluntu yeri: Yörükselim

Yapı malzemesi: Kireç taşı

Boyut: Yükseklik 0,60 cm, Genişlik 0,85 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIa

Stil grubu: Maraş II

Bulunduğu müze: Maraş Müzesi

Envanter numarası: 214

Resim kaynağı: Muhibbe Darga, ‘‘Hitit Sanatı’’ 1992, Resim 300.

Yayınlar: Orthmann 1971, Maraş B/20. Darga 1992, Resim 300.

LEVHA 13: Maraş mezar steli, Üçlü Aile kompozisyonu

Buluntu yeri: Bilinmiyor

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 0,58 cm, Genişlik 0,57 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit III

Stil grubu: Maraş III

Bulunduğu müze: İstanbul, Eski Şark Eserleri Müzesi

Envanter numarası: 7785

Resim kaynağı: Winfried Orthmann, ‘‘Untersuchungen Zur Spathethitischen Kunst’’
1971, Maraş C/1

Yayınlar: Orthmann 1971, Maraş C/1. Darga 1992, Resim 301. Akurgal 1995, Levha 153.

LEVHA 14: Maraş mezar steli. Kucağında çocuk taşıyan kadın

Buluntu yeri: Bilinmiyor

Yapı malzemesi: Kırmızımsı taş

Boyut: Yükseklik 0,80 cm, Genişlik 0,28 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit III

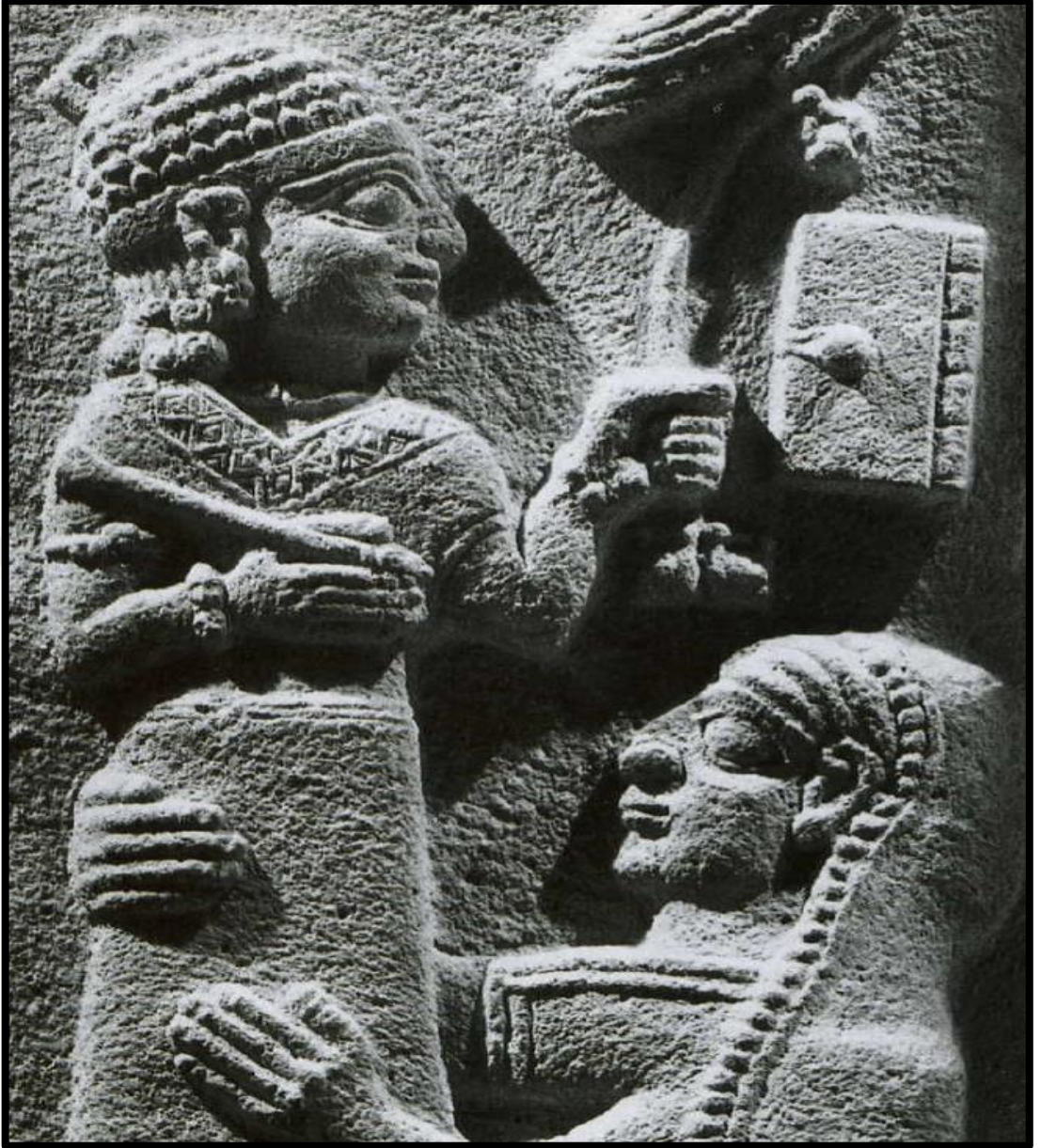
Stil grubu: Maraş IV

Bulunduğu müze: Paris, Louvre Müzesi

Envanter numarası: A0 19222

Resim kaynağı: Ekrem Akurgal, “ Hatti ve Hitit Uygarlıkları” 1995, Levha 149.

Yayınlar: Orthmann 1971, Maraş D/4. Darga 1992, Resim 303. Akurgal 1995, Levha 149.

LEVHA 14/A: Kadın ve çocuğun yüz ayrıntısı

LEVHA 15: Maraş mezar steli. Yn eğiren anne ve çocuğu

Buluntu yeri: Bilinmiyor

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 102 cm, Genişlik 0,70 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit III

Stil grubu: Maraş II

Bulunduğu müze: Adana Müzesi

Envanter numarası: 1756

Resim kaynağı: Muhibbe Darga, ‘‘Hitit Sanatı’’ 1992, Resim 304.

Yayınlar: Bossert 1942, şekil 814, Akurgal 1961, Levha 138, Orthmann 1971, Levha Maraş C/5, Darga 1992, Resim 304.

LEVHA 16: Maraş mezar Steli. Sandalyede oturan erkek

Buluntu yeri: Bilinmiyor

Yapı malzemesi: Kireç taşı

Boyut: Yükseklik 0,76 cm, Genişlik 0,56 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit III

Stil grubu: Maraş III

Bulunduğu müze: Maraş Müzesi

Envanter numarası: 215

Resim kaynağı: Muhibbe Darga, ‘Hitit Sanatı’ 1992, Resim 305.

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Maraş B/17, Darga 1992, Resim 305.

LEVHA 17: İvriz kaya kabartması

Buluntu yeri: Konya, Ereğli, İvriz köyü

Yapı malzemesi: Kaya kabartması

Boyut: Yükseklik 4.30 m. Genişlik 2.40 m.

Tarihlendirme: Geç-Hitit III

Stil grubu: -

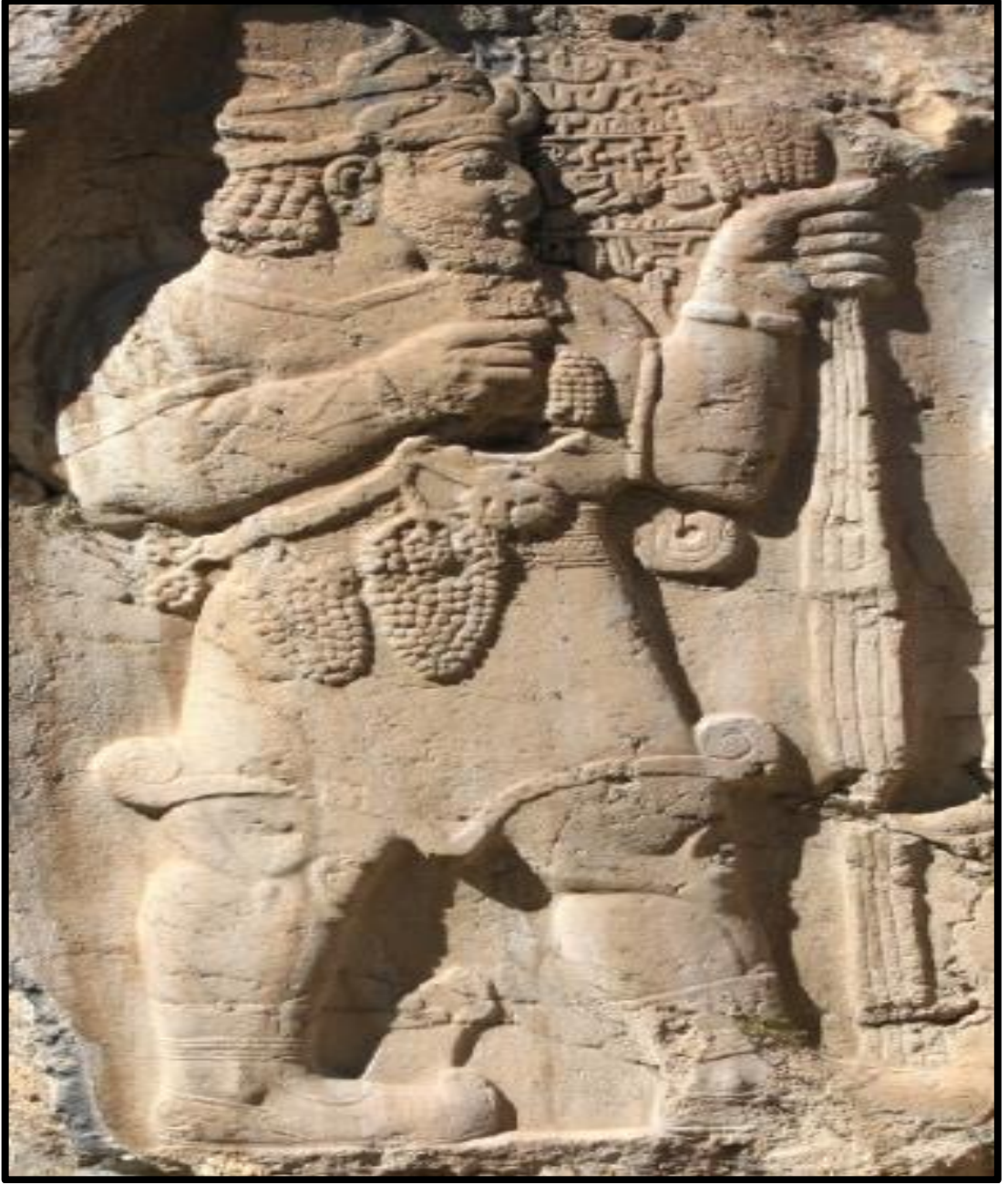
Bulunduğu müze: -

Envanter numarası: -

Resim kaynağı: Ekrem Akurgal, “ Hatti ve Hitit Uygarlıkları” 1995, Levha 133.

Yayınlar: Bossert 1942, Şekil 796, Akurgal 1961, Levha 140, Orthmann 1971, Levha

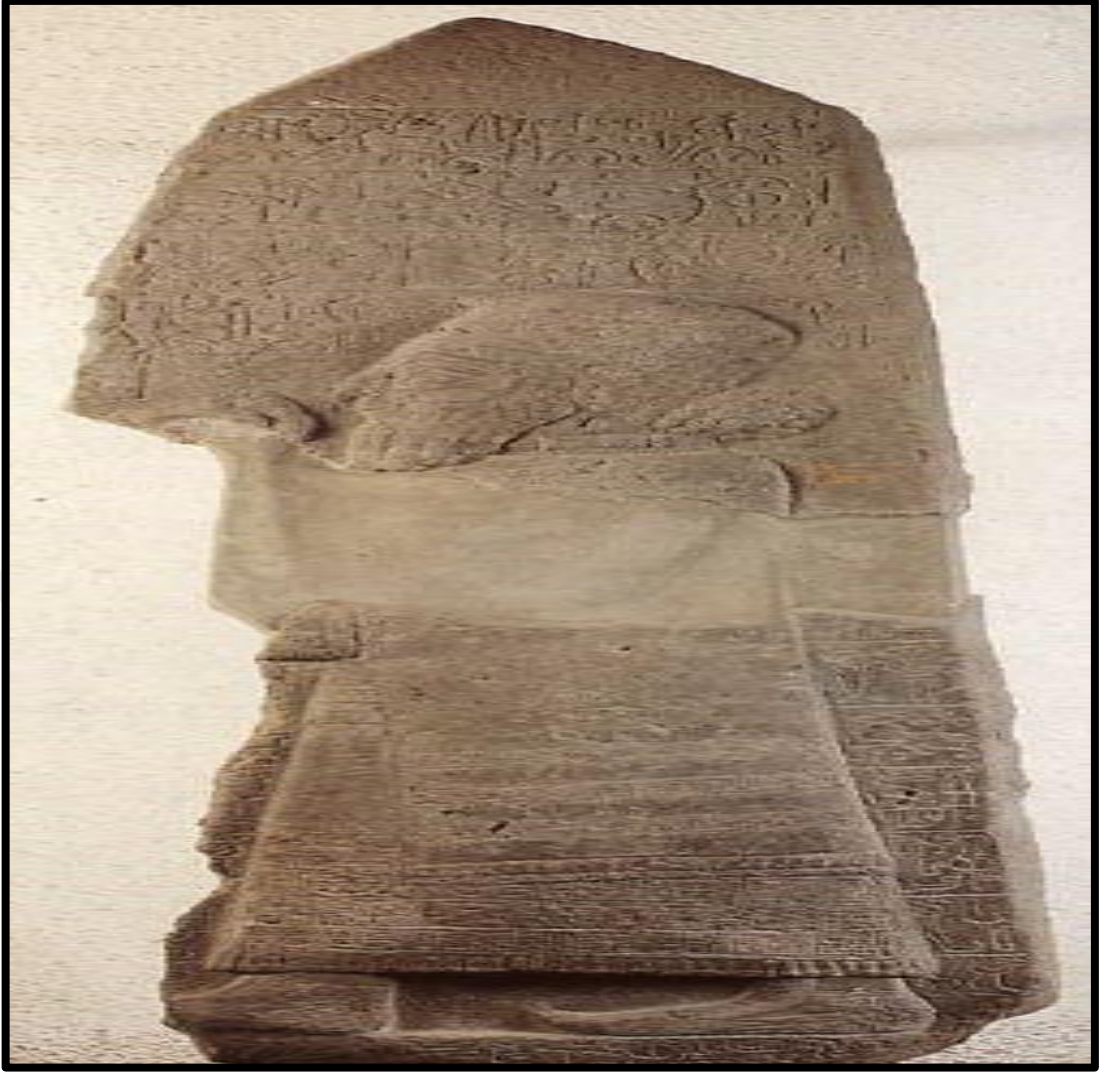
Ivriz 1, Darga 1992, Resim 295. Akurgal 1995, Levha 133.

LEVHA 17/A: İvriz kaya kabartması. Fırtına tanrısı detay

LEVHA 17/B: İvriz kaya kabartması. Kral Varpalavas detay

LEVHA 18: Bor steli. Kral Varpalavas

Buluntu yeri: Niğde, Bor, Kemerhisar (inşaat çalışması)

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 157 cm, Genişlik 0,40 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit III

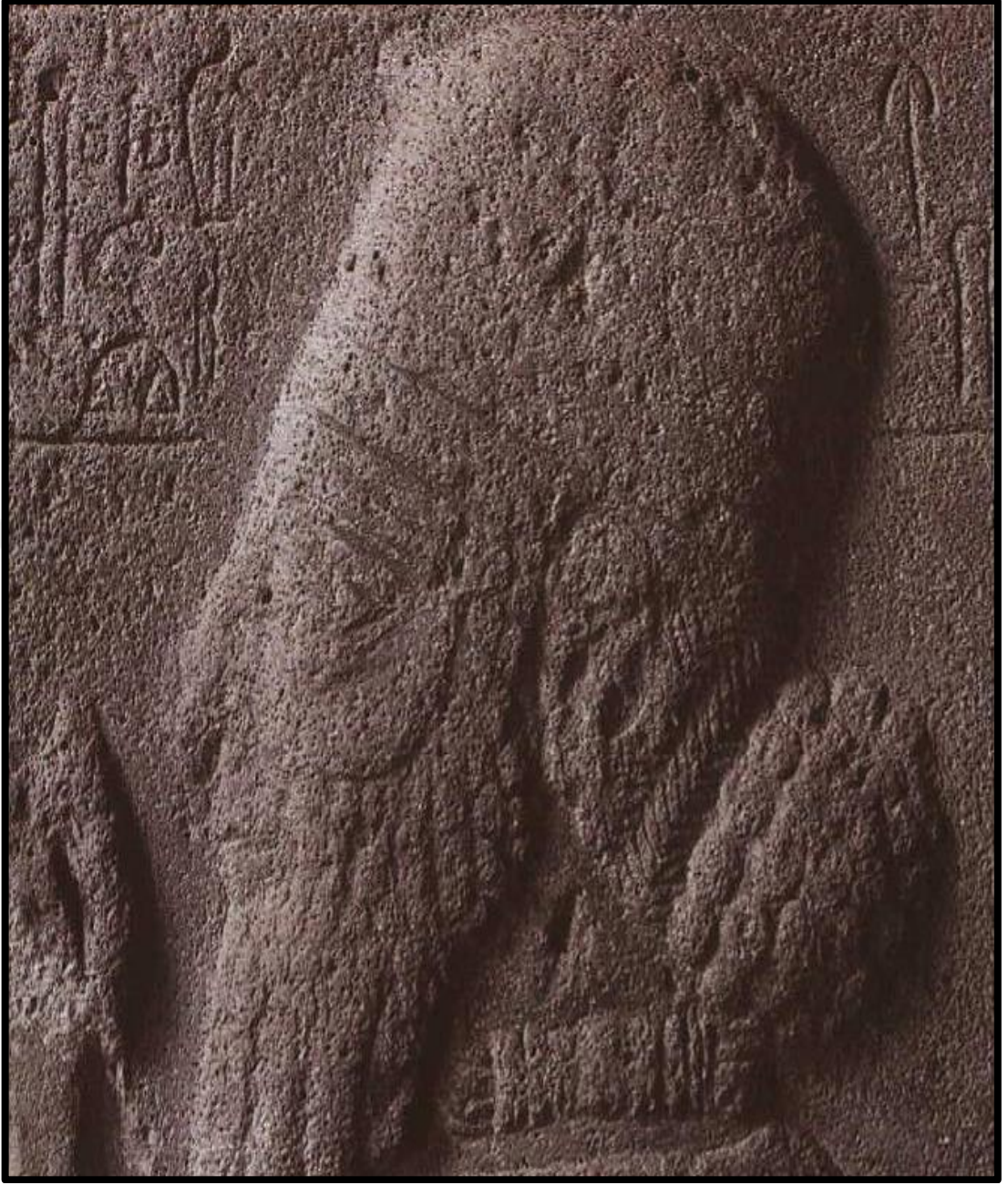
Stil grubu: -

Bulunduğu müze: İstanbul, Eski Şark Eserleri Müzesi

Envanter numarası: 7695

Resim kaynağı: Muhibbe Darga, ‘Hitit Sanatı’ 1992, Resim 296.

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Kemerhisar 1, Darga 1992, Resim 296.

LEVHA 18/A: Bor steli. Kral Varpalavas yüz ayrıntısı

LEVHA 19: Sakçagözü arabalı av sahnesi

Buluntu yeri: Sakçagözü höyüğü, kapı kabartması

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 1,17 m, Genişlik 2,66 m.

Tarihlendirme: Geç-Hitit III

Stil grubu: Sakçagözü I

Bulunduğu müze: Berlin, Vorderasiatisches Museum (Yakın Doğu Müzesi)

Envanter numarası: VA 971

Resim kaynağı: Winfried Orthmann, ‘‘Untersuchungen Zur Spathethitischen Kunst’’
1971, Sakçagözü B/1

Yayınlar: Bossert 1942, Şekil 886, Orthmann 1971, Levha Sakçagözü B/1, Akurgal
1995, Levha 118/A.

LEVHA 20: Sakçagözü kral kabartması

Buluntu yeri: Sakçagözü Saray girişi (Sol duvar)

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 0,90 cm, Genişlik 0,48 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

Stil grubu: Sakçagözü II

Bulunduğu müze: Ankara, Anadolu Medeniyetler Müzesi

Envanter numarası: 1805

Resim kaynağı: Winfried Orthmann, ‘‘Untersuchungen Zur Spathethitischen Kunst’’
1971, Sakçagözü A/5

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Sakçagözü A/5, Akurgal 1995, Levha 121.

LEVHA 21: Sakçagözü kapı kabartmaları. Sol taraf.

Buluntu yeri: Sakçagözü Saray girişi (Sol duvar)

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Sağ kabartma, yükseklik 0,90 cm, genişlik 0,72 cm. Sol kabartma, yükseklik 0,90 cm. genişlik 0,27 cm

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

Stil grubu: Sakçagözü II

Bulunduğu müze: Ankara, Anadolu Medeniyetler Müzesi

Envanter numarası: 10112, 10113

Resim kaynağı: Ekrem Akurgal, ‘‘ Hatti ve Hitit Uygarlıkları’’ 1995, Levha 122a.

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Sakçagözü A/1-2, Akurgal 1995, Levha 122a.

LEVHA 22: Sakçagözü kapı kabartmaları. Sağ taraf.

Buluntu yeri: Sakçagözü Saray girişi (Sağ duvar)

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Sağ kabartma, yükseklik 0,83 cm, genişlik 0,35 cm. Sol kabartma, yükseklik 0,88 cm. genişlik 0,95 cm

Tarihlendirme: Geç-Hitit IIIb

Stil grubu: Sakçagözü II

Bulunduğu müze: Ankara, Anadolu Medeniyetler Müzesi

Envanter numarası: 1807, 1810

Resim kaynağı: Ekrem Akurgal, “ Hatti ve Hitit Uygarlıkları” 1995, Levha 122b.

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Sakçagözü A/9-10, Akurgal 1995, Levha 122b.

LEVHA 23: Kargamış aslan üzerinde duran iki tanrı kabartması.

Buluntu yeri: Kargamış büyük merdivenin batısı

Yapı malzemesi: Kireç taşı

Boyut: Yükseklik 2.50 m. Genişlik 3,00 m.

Tarihlendirme: Geç-Hitit II

Stil grubu: Kargamış III

Bulunduğu müze: Ankara, Anadolu Medeniyetler Müzesi

Envanter numarası: 10079

Resim kaynağı: Ekrem Akurgal, “ Hatti ve Hitit Uygarlıkları” 1995, Levha 103b.

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Karkemis Bb/1, Akurgal 1995, Levha 103b.

LEVHA 24: Kargamış. Savaş arabası

Buluntu yeri: Kargamış. Büyük merdivene giden yol duvarı

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 2.00 m. Genişlik 1,48 m.

Tarihlendirme: Geç-Hitit II

Stil grubu: Kargamış III

Bulunduğu müze: Ankara, Anadolu Medeniyetler Müzesi

Envanter numarası: 94

Resim kaynağı: Ekrem Akurgal, “ Hatti ve Hitit Uygarlıkları” 1995, Levha 111.

Yayınlar: Bossert 1942, Şekil 862. Orthmann 1971, Levha Karkemis C/7. Akurgal 1995, Levha 111.

LEVHA 25: Kargamış Haberciler Duvarı

Buluntu yeri: Kargamış Haberciler Duvarı ikinci kabartma

Yapı malzemesi: Kireçtaşı

Boyut: Yükseklik 1,24 m Genişlik 1,44 m.

Tarihlendirme: Geç-Hitit II

Stil grubu: Kargamış IIb

Bulunduğu müze: Ankara, Anadolu Medeniyetler Müzesi

Envanter numarası: 9670

Resim kaynağı: Gilibert, 2011, Carchemish 40

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Karkemis E/12, Gilibert 2011, Anıtsal öğeler kataloğu Carchemish 40.

LEVHA 26: Kargamış. İki savaşçı bir tutsağı öldürüyor

Buluntu yeri: Kargamış Haberciler Duvarı üçüncü kabartma

Yapı malzemesi: Kireç taşı

Boyut: Yükseklik 1.24 m. Genişlik 1,45 m.

Tarihlendirme: Geç-Hitit II

Stil grubu: Kargamış IIa

Bulunduğu müze: Ankara, Anadolu Medeniyetler Müzesi

Envanter numarası: 77

Resim kaynağı: Ekrem Akurgal, “ Hatti ve Hitit Uygarlıkları” 1995, Levha 115b.

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Karkemis E/11, Akurgal 1995, Levha 115b. Gilibert 2011, Anıtsal öğeler kataloğu Carchemish 41.

LEVHA 27: Kargamış Haberciler Duvarı, Aslan savaş sahnesi

Buluntu yeri: Kargamış Haberciler Duvarı on birinci kabartma

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 1,11 m. Genişlik 1,41 m.

Tarihlendirme: Geç-Hitit II

Stil grubu: Kargamış IIb

Bulunduğu müze: Ankara, Anadolu Medeniyetler Müzesi

Envanter numarası: 9666

Resim kaynağı: Gilibert, 2011, Carchemish 49

Yayınlar: Orthmann 1971, Levha Karkemis E/3, Gilibert 2011, Anıtsal öğeler kataloğu Carchemish 49.

LEVHA 28: Kargamış Kralı Katuwas (Pisiris)

Buluntu yeri: Kargamış Kral Kapısı, kuzeydoğu yakınları

Yapı malzemesi: Bazalt

Boyut: Yükseklik 1.28 m. Genişlik 0,85 cm.

Tarihlendirme: Geç-Hitit III

Stil grubu: Kargamış IIIa

Bulunduğu müze: Ankara, Anadolu Medeniyetler Müzesi

Envanter numarası: 89

Resim kaynağı: Ekrem Akurgal, “ Hatti ve Hitit Uygarlıkları” 1995, Levha 120.

Yayınlar: Bossert 1942, Şekil 836, Orthmann 1971, Levha Karkemis K/28. Akurgal 1995, Levha 120.

SONUÇ

Anadolu insanlık tarihi boyunca devletler, toplumlar ve insanlar için hareketli coğrafya olmuştur. Özellikle Hititlerin İ.Ö. ikinci binyılda Anadolu'ya gelmesiyle birlikte başlayan bu hareketli süreç, İ.S. 1453'te İstanbul'un Türkler tarafından fethine kadar sürmüştür. Göçler, işgaller ve fetihlerle geçen bu süreç içerisinde İ.Ö. 12. yy. da Anadolu, çok önemli hadiselerin cereyan ettiği bir dönem yaşamıştır. Bu döneme Avrupa içlerinden başlayarak Mısır önlerinde III. Ramses tarafından güçlükle durdurulan Avrupalı barbar kavimler (Deniz Kavimleri) damga vurmuştur. Bu barbarlar tüm Yakındoğu'nun, Anadolu'nun ve Akdeniz kültürünün yıkımına sebep olmuştur.

Anadolu'da yıkım ve yangından kaçan Hitit halkı, daha güvenli olarak görülen Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerine göç etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca bu dönemde, Deniz Kavimlerinin yarattığı yıkımı fırsat bilen Arap çöllerinin göçebe halkı Aramiler, Anadolu içlerine kadar sürecektir göç hareketlerine başlamıştır. Bu yaşanan birbirinden bağımsız olaylar neticesinde İ.Ö. 11. yy. dan itibaren Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de karşılaşan Arami ve Luwi-Hitit nüfusu yaklaşık yarım asır boyunca birlikte yaşamışlardır. Bu birliktelik neticesinde sanattan yaşam tarzına, kültürden inanç sistemine kadar bir etkileşim gerçekleşmiştir.

‘‘Anadolu’da Geç-Hitit Devrine Ait Rölyefler Üzerindeki Arami Etkiler’’ adlı çalışma, Arami, Luwi-Hitit birlikteliğinin Geç-Hitit rölyef sanatı üzerine etkilerini anlatmaktadır. Bu çalışma tarihsel bağlamı kavramak adına dört bölüm üzerinden incelenmiştir.

Birinci bölümde Geç-Hitit kentlerinin kavranması adına Hititlerin varlığı, kuruluşu ve yayılım alanları detaylıca anlatılarak birinci bölüme giriş yapılmıştır. Hitit İmparatorluğunun yıkılışı ve yerine kurulan yeni kent devletlerinin coğrafyaları ve varlıkları yine bu bölümde ele alınmıştır.

İkinci bölümde Hititler ile birlikte bu çalışmanın diğer ana unsuru olan Aramiler anlatılmıştır. İ.Ö. 12. yy. dan itibaren Anadolu ve Kuzey Suriye içlerine sızan

Aramilerin varlıkları, köken problemleri, yayılım alanları ve Geç-Hitit kentleriyle giriştikleri etkileşimler ele alınmıştır. Geç-Hitit sanatı çalışmalarında sadece *Aramileşmiş kabartmalar* olarak geçen başlıklara nazaran bu bölümde Aramilerin kim oldukları ve bu süreç içerisinde ki rollerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Üçüncü bölümde Anadolu'da Arami etkili rölyeflere rastladığımız Geç-Hitit kentleri incelenmiştir. Bu bölümde Sam'al, Kargamış, Melid, Tabal ve Gurgum Krallıklarının coğrafi konumları ve tarihleri detaylıca ele alınmıştır. Sözü edilen Geç-Hitit kentlerinin varlıkları büyük oranda Assur yıllıkları içerisinde değerlendirilmiştir. İ.Ö. 10. yy. dan itibaren Assur Krallığının, Geç-Hitit kentlerine uyguladığı yoğun baskı neticesinde böyle bir değerlendirme yöntemi ortaya çıkmıştır. Assur yıllıklarının yanında Luwice ve Aramice yazılmış yerel yazıtlar da yer yer az da olsa bilgi sağlamaktadır. Sözü edilen kentlerin yanında Anadolu'da Arami etkili kabartmalar bulunduran Sakçagözü (Coba Höyük) kent tarihine, yerel yazıt ya da Assur yıllıklarından bilgi sağlanamadığı için değinilmemiştir.

Dördüncü bölüm ise tezin ana konusunu oluşturan bölümdür. Bu bölümde Geç-Hitit sanatı, tüm evreleriyle birlikte detaylıca incelenmiştir. Tarihsel kronolojinin ve tabloların oluşturulduğu bu bölümde, İ.Ö. 1050 yılında başladığı kabul edilen Geç-Hitit sanatının geçirdiği değişimler ve yaşadığı tüm evreler ele alınmıştır. Bu bölümde Geç-Hitit sanatının Arami etkileşimine girmeden önceki Geleneksel Geç-Hitit, Assur etkili Geç-Hitit ve Assurlaşmış Geç-Hitit evrelerini açıkça gösteren en iyi on iki kabartma örnek gösterilmiştir. Arami etkili Geç-Hitit kabartmaları ise kronolojik bir biçimde Sam'al, Gurgum, Tabal, Sakçagözü ve Kargamış rölyeflerinin sınıflandırılmasıyla ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Toplamda yirmi sekiz levhanın ele alındığı Arami etkili kabartmaların tüm stil kritik özellikleri detaylıca incelenerek tablo halinde sunulmuştur.

KAYNAKÇA

Akurgal, Ekrem. **Anadolu Kùltür Tarihi**, (Anadolu Kùltür Tarihi), TÜBİTAK Popùler Bilim Kitaplar, Ankara, 1998.

Akurgal, Ekrem. **Anadolu Uygarlıkları**, Net Turistik Yayınlar A.Ş., Asır Matbaacılık, 6. Baskı, İstanbul, 1998.

Akurgal, Ekrem. **Die Kunst Anatoliens**, von Homer bis Alexander, Walter de Gruyter, Berlin, 1961.

Akurgal, Ekrem. **Die Kunst der Hethiter**, Hirmer Verlag München, 1961.

Akurgal, Ekrem. **Hatti ve Hitit Uygarlıkları**, Tùkelmat A.Ş., İstanbul, 1995.

Akurgal, Ekrem. **Spàthethitische Bildkunst**, Archàologisches Institut der Universität, Ankara Ùniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakùltesi Yayimlari, 60, Arkeoloji Enstitüsü, Ankara, 1949.

Akurgal, Ekrem. **The Art of Greece: its Origins in the Mediterranean And Near East**, Crown Publisher, Newyork, 1966.

Albright, W. F. **Syria, The Philistines, and Phoenicia: Emergence of the Aramaens**, The Cambridge Ancient History II, The Middle East And The Aegean Region (c. 1380-1000 B.C.), Part II, Ed. I. E. S. Edwards, Cambridge University Press, Cambridge, 1975, ss. 507-536.

Alp, Sedat. **Hitit Metinlerinde** ^{GIŠ}**kalmuř <<LİTUUS>> VE HUB.BI**, Belleten, Cilt: XII, Sayı:46, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, ss. 301-324.

Alp, Sedat. **Hititler Çağında Anadolu**, TÜBİTAK Popùler Bilim Kitapları, İstanbul, 2001.

Arnold, B.T. **Aramean Origins: The Evidence from Babylonia**, Archiv Für Orientforschung, Afo, Wilmore (Kentucky), 2011, s. 179-185.

Barjamovic, G. ve diğerleri. **Ups and Down at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period**, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden, 2012.

Beckman, Gary. **Hittite Diplomatic Texts**, Ed. Harry Hoffner, Writings from the Ancient World Series, Society of Biblical Literature Publisher, Newcastle, 1999.

Bittel, Kurt. **Die Hethiter: die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum anfang des 1. Jahrtausends vor Christus**, C. H. Beck, München, 1976.

Bittel, Kurt. **Hattusha: The Capital of the Hittites**, Oxford University, New York, 1970.

Bonatz, Dominik **The Aramaeans in Ancient Syria: Art**, Bölüm: VII, Handbook of Oriental Studies, (HDO), Section 1, The Near East, (ed.) Herbert Niehr, Brill, Boston, 2014, ss. 205-253.

Bossert, Helmuth. **Altanatolien**, Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechischen Kultur, Verlag Ernst Wasmuth G.M.B.H., Berlin, 1942.

Breasted, James Henry. **Ancient Records of Egypt**, Vol. III, Chicago University Press, Chicago, 1906.

Breasted, James Henry. **Ancient Records of Egypt**, Vol. IV, Chicago University Press, Chicago, 1906.

Brinkman, A.J. **Prelude to Empire: Babylonian Society and Politics, 747-626 B.C.**, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology (Occasional Publications of the Babylonian Fund 7), Philadelphia, 1984.

Bryce, Trevor. **The Kingdom of Hittites**, (The Kingdom of Hittites), Oxford University Press, New York, 2005.

Bryce, Trevor. **The Peoples and Places of Ancient Western Asia**, The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire, Routledge, New York, 2009.

Bryce, Trevor. **The World of the Neo-Hittite Kingdoms**, A Political and Military History, Oxford University press, Newyork, 2012.

Cagni, L. and Pettinato, G. **La collezione del Pontificio Istituto biblico, Roma: La Collezione della Collegiata dei**, Editör: Pietro e Orso, Aosta, Roma, 1976.

Carter, Elizabeth. **Report on the Kahramanmaraş Archaeological Survey Project From**, 24/9/93 to 11/11/93, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (30 Mayıs-3 Haziran), Ankara, 1994, ss. 331-341.

Collins, B. J. **The Hittites and Their World**, Society of Biblical Literature Archaeology and Biblical Studies, No:7, Ed. Andrew G. Vaughn, Atlanta, 2007.

Darga, Muhibbe. **Hitit Sanatı**, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, No:56, Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul, 1992.

Dassow, Eva Von. **Text and Artifact: A Comprehensive History of the Aramaeans**, Near Eastern Archaeology, Vol:62, No:4, The American Schools of Oriental Research, The University of Chicago Press, 1999, ss. 247-251.

Del Monte, G. F. and Tischler, J. **Die Orts-und Gewässernamen der Hethitischen Texte**, Repertoire Geographique des Textes Cuneiforms VI, Wiesbaden, 1978.

Delaporte, Louis. **Les Hittites**, La renaissance du livre, Paris, 1936.

Dinçol, Mehmet Ali. **Anadolu Uygarlıkları**, Cilt: I, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982.

Dönmez, Şevket. **Kargamış D ve E konutları üzerine Yeni Gözlemler**, Aykut Çınaroğlu'na Armağan/ Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu, Ed. Duygu Çelik ve Elif Genç, Ekin Basım Yayın, Ankara, 2008, ss. 225-234

Engin, Atilla. **Gözecik: Sivas'da Yeni Bir Geç Hitit Merkezi ve Kapı Aslanı**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:34, Sayı:2, Sivas, 2010, ss. 60-68.

Gadd, C. J. **Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud**, IRAQ, Vol: 16, No: 2, Cambridge University Press, 1954, ss. 173-201.

Garstang J. and Gurney, O. R. **The Geography of the Hittite Empire**, Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara, No:5, Londra, 1959.

Garstang, J. **Excavations at Sakçagözü, in North Syria: preliminary report for 1908**, University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology 1, Liverpool, 1908.

Garstang, J. **Second Interim Report on the Excavations at Sakçagözü in North Syria 1911**, University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology, Vol: 5, Liverpool, 1912.

Garstang, John. **The Land of the Hittites: An Account of Recent Explorations and Discoveries in Asia Minor, with Descriptions of the Hittite Monuments**, Gorgias Classic Archaeological Reprints 4, Gorgias Press, Piscataway, 2009.

Gibson, John C. L. **Textbook of Syrian Semitic Inscriptions**, (Phoenician Inscriptions), Vol: 3, Oxford University Press, Oxford, 1982.

Gilibert, A. **Syria-Hittite Monumental Art and the Archaeology of performance**, Berlin Studies of the Ancient World, Vol:2, Walter de Gruyter, Newyork 2011.

Goetze, Albrecht. **Die Annalen Des Mursilis**, Cilt: 38, Vorderasiatische-Ägyptische Gesellschaft, Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1933.

Goetze, Albrecht. **The Hittites and Syria (1300-1200 B.C.)**, The Cambridge Ancient History II, The Middle East And The Aegean Region (c. 1380-1000 B.C.), Part II Ed. I. E. S. Edwards, Cambridge University Press, Cambridge, 1975, ss. 252-273.

Grandet, Pierre. **Kadeş'teki Büyük Savaş**, Çev. Saadet Özen, Toplumsal Tarih Dergisi, S. 133, 2005, ss. 26-31.

Grayson, A. Kirk. **The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, Vol. 2. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859 BC)**, (RIMA 2) University of Toronto, Toronto, 2002.

Grayson, A. Kirk. **The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, Vol: 3. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC 2 (858-745 BC)**, (RIMA 3) University of Toronto, Toronto, 2002.

Gurney, O.R. **Hittiter**, Çev: Pınar Arpaçay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.

Günaltay, M. Ş. **Yakın Şark III: Suriye ve Filistin**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.

Hallo, W.W and Younger, K.L. **The Context of Scripture**, Monumental Inscriptions from the Biblical World, Vol:2, (Vol. II), Brill, Leiden, 2003.

Hallo, William W. **From Qarqar to Carchemish: Assyria and Israel in the Light of New Discoveries**, Vol:23, No:2, The Biblical Archaeologist, The University of Chicago Press, Chicago, 1960, ss. 33-61.

Hamblin, W.J. **Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC**, Holy Warriors at the Dawn of History, Ed. Jeremy Black, Routledge, Londra ve Newyork, 2006.

Harden, D. **The Phoenicians**, (Ed. Glyn Daniel), Frederick A. Praeger Publisher, New York, 1963.

Harmanşah, Ömür. **Yakındoğu'da Kent, Bellek, Anıt**, Çev. Fügen Yavuz, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.

Hawkins J. D. and Postgate, J. N. **Tribute from Tabal**, State Archives of Assyria Bulletin, (SAAB), 2/1, 1988, ss. 31-40.

Hawkins, J. D. **Assyrians and Hittites**, The British Institute for the Study of Iraq, Vol: 36, Sayı: 1-2, Cambridge University Press, 1974, ss. 67-83.

Hawkins, J. D. **Büyük İmparatorluğun Mirasçıları I**, Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk, Ed. Wenzel Jacob, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 2002, ss. 410-412.

Hawkins, J. D. **Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions**, Volume:1 Inscriptions Of the Iron Age, (Inscriptions Of the Iron Age), (CHLI I), Walter de Gruyter, Newyork, 2000.

Hawkins, J. D. **Karkamış**, Reallexikon der Assyriologie und der Vorderasiatische Archäologie, Vol: 5, Ed. D. O. Edzard, Walter De Gruyter, Berlin, 1976-1980, ss.426-446.

Hawkins, J. D. **Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions**, (Hieroglyphic Luwian Inscriptions) *Anatolian Studies*, Vol: 29, The British Institute at Ankara, Cambridge University Press, 1979, ss. 153-167.

Hawkins, J. D. **The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia**, 2.Baskı, The Cambridge Ancient History, Volume: 3, Part: 1, Bölüm: 9, Ed. John Boardman ve diğerleri, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, ss. 372-441.

Hawkins, John David. **The end of the Bronze Age in Anatolia: New Light from Recent Discoveries**, *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van (6-12 August 1990)*, Ed. A. Çilingiroğlu ve D. H. French, British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 16, Londra, 1994, ss. 91-94.

Hoffmann, Inge. **Der Erlass Telepinus**, *Texte der Hethiter*, Vol: 11, Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1984.

Hoffner, H.A. **Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites**, Vol:49, No:4, *Orientalia*, Gregorian Biblical Press, Roma, 1980, ss. 283-332.

Hout, Theo Van Den. **Hittiter**, Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi, Ed. Meltem Doğan Alparslan- Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 22-44.

Işık, Fahri. **Su'ya Gömülen "Adsız" höyükler ve Malidiya/Melid**, 2. Uluslararası Melita'dan Battalgazi'ye Tarih-Arkeoloji-Kültür-Sanat günleri, Malatya Tarihi ve Arkeolojisi sempozyumu, Editör: Göknur Akçadağ ve Fazıl Ercan, Malatya, 2009, ss. 23-63.

Jasink, A. M. **Gli Stati Neo-Ittiti, Analisi Delle Fonti Scritte E Sintesi Storica**, *Studia Mediterranea* 10, Pavia, 1995.

Kalaç, Mustafa. **Kömürhan Urartu Kitabesi**, Belleten, Cilt: XX, Sayı: 79, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK, Ankara, 1956, ss. 349-354.

Kaya, Mehmet Ali. **Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları**, Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar, Cilt: I, İlya Yayıncılık, İzmir, 2014.

Kınal, Fahriye. **Kargamış Şehri Tarihi Hakkında**, (Kargamış Şehri Tarihi Hakkında), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Cilt:16, Sayı: 3,4, Ankara, 1958, ss. 69-77

Kınal, Füzulan. **A. Dupont Sommer: 'Aramiler. Eski Aydınlik Doğu'** Ankara Üniversitesi Dil-Tarih- Coğrafya Fakültesi, Cilt: 12, Sayı: 1-2, Ankara, 1949, ss. 193-205.

Klengel, Horst. **Geschichte und Kultur Altsyriens**, Verlag Koehler & Amelang, Leipzig, 1967.

Klengel, Horst. **Hitit Büyük İmparatorluk Döneminde Kargamış**, (Hitit Büyük İmparatorluk Döneminde Kargamış), Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk, Ed. Wenzel Jacob, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 2002, ss. 464-465.

Klengel, Horst. **Hitit Tarihi**, Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk, (Hitit Tarihi), Ed. Wenzel Jacob, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 2002, ss. 413-420.

Konyar, Erkan. **M.Ö. I. Binyılda Kahramanmaraş Gurgum Krallığı**, Toplumsal Tarih, Aylık Tarih Dergisi, No: 180, Aralık, 2008, ss. 60-66.

Köroğlu, Kemalettin. **Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıçtan Perslere kadar**, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2015.

Kuhrt, Amelie. **Eski Çağda Yakındoğu**, (C: I), çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt: I, İstanbul, 2017.

Kuhrt, Amelie. **Eski Çağda Yakındoğu**, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Cilt: II, İstanbul, 2017.

Kurt, Mehmet. **Tabal Ülkesinin Politik ve İdari Yapısı**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:23, Konya, 2010, ss. 127-136.

Kurt, Mehmet. **Yazılı Kaynaklara Göre M. Ö 1.Binyılda Mezopotamya-Anadolu İlişkileri**, Murat Kitabevi, Ankara, 2007.

Kutlu, Emre. **The Hittite Dam of Karakuyu**, Editör: T. Mikasa, Essays on Anatolian Archaeology, Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan VII, Wiesbaden, 1993, ss. 1-42.

Kutsal Kitap: Yeni Dünya Çevirisi, **Tekvin (Başlangıç, Yaratılış)**, Watchtowner Bible and Tract Society of Newyork, Brooklyn Newyork, 2008.

Landsberger, Benno. **Sam'al, Karatepe Harabelerinin Keşfi ile İlgili Araştırmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Seri, No:16, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948.

Lehmann, Johannes. **Die Hethiter: Volk der tausend Götter**, C. Bertelsmann Verlag, München, 1975.

Leichty, Erle. **The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)**, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, Ed. Grant Frame, Volume 4, Winona lake, Indiana, Eisenbrauns, 2011.

Lloyd, Seton. **Ancient Turkey: A Traveller's History of Anatolia**, British Museum Publications, Londra, 1989.

Luckenbill, D. David. **Ancient Records of Assyria and Babylonia**, Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon, (ARAB I) Vol:1, The University of Chicago, Chicago, 1926.

Luckenbill, D. David. **Ancient Records of Assyria and Babylonia**, Historical Records of Assyria from Sargon to the end, (ARAB II) Vol:2, The University of Chicago, Chicago, 1927.

Macqueen, J.G. **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu**, Çev. Esra Davutoğlu, 5. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2018.

Marchetti, Nicolo. **Karkemış on The Euphrates Excavating a City's History**, Near Eastern Archaeology, ASOR, Vol: 73/3, Ed. Thomas Schneider, Boston, 2012, ss. 132-147.

Marchetti, Nicolo. **The 2011 Joint Turco-Italian Excavations at Karkemış**, 34. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt, (28 Mayıs-1 Haziran 2012 Çorum), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Çorum, 2013, ss. 349-364.

Mcmahon, Gregory. **The History of the Hittites**, The Biblical Archaeologist, ASOR, Vol:52, No: 2/3, The University of Chicago Press, Chicago, 1989, ss. 62-77.

Moscatti, S. **The Aramean Ahlamu**, Journal of Semitic Studies, Vol:4, No:4 Oxford University Press, Oxford, 1959, s. 303-307.

Mutlu, S. A. **Tabal Krallığı**, 1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, Cit:7, Nevşehir Üniversitesi Yayınları 2, Nevşehir, 2011, ss. 257-267.

Na'aman, Nadav. **Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah**, Vol:214, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, The University of Chicago Press, Chicago, 1974, ss. 25-39.

Naumann, Rudolf. **Eski Anadolu** Mimarlığı, Çeviren: Beral Madra, Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara, 2019.

Nemet-Nejat, Rhea Karen. **Daily Life in Ancient Mesopotamia**, Hendrickson Publisher, USA, 2002.

Orthmann, Winfried. **Untersuchungen Zur Spathethitischen Kunst**, Rudolf Habelt Verlag, Band:8, Bonn, 1971

Özgüç, Tahsin. **Anitta'nın Hançeri**, Belleten Cilt: XX Sayı:77, TTK, Ankara, 1956, ss. 29-32.

Özkan, Süleyman. **Batı Anadolu Hitit Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Öneriler**, Studies in Honour Ahmet Ünal, Ed. Sedat Erkut-Özlem Sir Gavaz, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul, 2016, ss. 405-418.

Payne, Margaret. **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.

Peker, Hasan. **Hititler, Hitit Devleti'nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi**, Ed. Meltem Doğan Alparslan- Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 64-78.

Piepkorn, Arthur Carl. **Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal I**, The Oriental Institute of the University of Chicago, Assyriological Studies, No. 5, Ed. James Henry Breasted, The University of Chicago Press, Chicago, 1933.

Sader, Helene. **Les Etats Arameens de Syria Depuis Leur Fondation Jusqu'a leur Transformation En Provinces Assyriennes**, In Kommission Bei F.S. Verlag, Wiesbaden, Beyrut, 1987.

Sader, Helene. **The Aramaeans in Ancient Syria**, Bölüm: II, History, Handbook of Oriental Studies, (HDO), Section 1, The Near East, (ed.) Herbert Niehr, Brill, Boston, 2014, ss. 11-36.

Sagona, A. and Zimansky, P. **Ancient Turkey**, Routledge World Archaeology, Routledge Published, Londra ve Newyork, 2009.

Schachner, Andreas. **Assur Ticaret Kolonileri Çağındaki Hattuş**, Assurlular, Dicle'den Toros'a Tanrı Assur'un Krallığı, Ed. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı, Yapı Kredi Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2018, s.102. ss. 84-107.

Schachner, Andreas. **Hititler Öncesi Boğazköy**, 2. Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, Ed. Önder İpek, T.C. Çorum Valiliği İl ve Kültür Turizm Müdürlüğü, No:6, Çorum, 2012, ss. 83-102.

Schachner, Andreas. **M.Ö. 16. Yüzyıl: Hitit Anadolu'sunda Bir Dönüm Noktası**, VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (25-31 Ağustos Çorum 2008), Cilt: II, Volume: II, Anıt Matbaa, Ankara, 2010, ss. 661-692.

Schwartz, G. M. **The Origins of the Aramaeans in Syria and Northern Mesopotamia: Research Problems and Potential Strategies**, To the Euphrates and Beyond (Archaeological Studies in Honour of Maurits N. van Loon), Ed. O.M.C. Haex ve diğerleri, Balkema press, Rotterdam, 1989, ss. 275-291.

Sevin, Veli. **Elâzığ-Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 15, Sayı:2, Elâzığ, 2005, ss. 379-384.

Singer, Itamar. **Dating the End of the Hittite Empire**, Hethitica VIII, ed. R. Lebrun, Louvain, 1987, ss. 413-421.

Streck, Michael P. **Babylonia**, Bölüm: IX, Handbook of Oriental Studies, (HDO), Section 1, The Near East, (ed.) Herbert Niehr, Brill, Boston, 2014, ss. 297-318.

Tropper, J. **Die Inschriften von Zincirli: neue Edition und vergleichende Grammatik des phönizischen, sam'alischen und aramäischen Textkorpus**, Abhandlungen zur Literatur Alt-Syrien-Palästinas, Ugarit-Verlag Yayınları, Münster, 1993.

Turani, Adnan. **Dünya Sanat Tarihi**, Genişletilmiş Basım, Remzi Kitabevi, 20. Baskı, İstanbul, 1992.

Umar, Bilge. **Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi**, Cilt:1, Ege Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu, İzmir, 1982.

Ünal, Ahmet. **Hititler Devrinde Anadolu**, Cilt: I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.

Wallenfels, R. and Sasson, J.M. (ed.), **The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students**, Vol: I, Charles Scribner's Sons, Newyork, 2000.

Weeden, Mark. **After the Hittites: the Kingdoms of Karkamış and Palistin in Northern Syria**, Bulletin of the Institute of Classical Studies, Vol:56, No:2, Londra, 2013, ss. 1-20.

Weeden, Mark. **Tuwati and Wasusarma: Imitating the Behaviour of Assyria, IRAQ**, Vol: LXXII, In Honour of the Seventieth Birthday of Professor Dawid Hawkins, Published by British Institute for the Study of Iraq, Londra, 2010, ss. 39-61.

Weiss, Harvey. **The decline of Late Bronze Age Civilization as a Possible Response to Climatic Change**, Climatic Change, Cilt: 4, Sayı: 2, 1982, ss. 173-198.

Winter, Irene J. **North Syria in the Early First Millennium B.C.** with Special Reference to Ivory Carving, Columbia University Press, Newyork, 1973.

Yıldırım, Recep. **Uygarlık Tarihine Giriş**, 2. Baskı, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 121.

Yiğit, Turgut. **Tabal**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt:40, Sayı: 3/4, Ankara, 2000, ss. 177-189.

Zadok, Ran. **The Aramean Infiltration and Diffusion in the Upper Jazira, CA. 1150–930 BCE**, The Ancient Near East in the 12–10 Centuries BCE, Culture and History, Proceedings of the International Conference held at the University of Haifa, (2–5 May, 2010), Ed. Gershon Galil ve diğerleri, Ugarit-Verlag, Münster, 2012, ss. 569-579.

EK 1: İç Anadolu'da erken dönem Hitit buluntu yerleri. (Andreas, 2010, resim 4)

EK 2: İ.Ö. 14. yy. Hitit dönemi Kuzey Suriye. (Bryce, 2005, map 5)

EK 3: Hitit Dönemi Batı Anadolu Haritası. (Hout, 2013, Fig. 6)

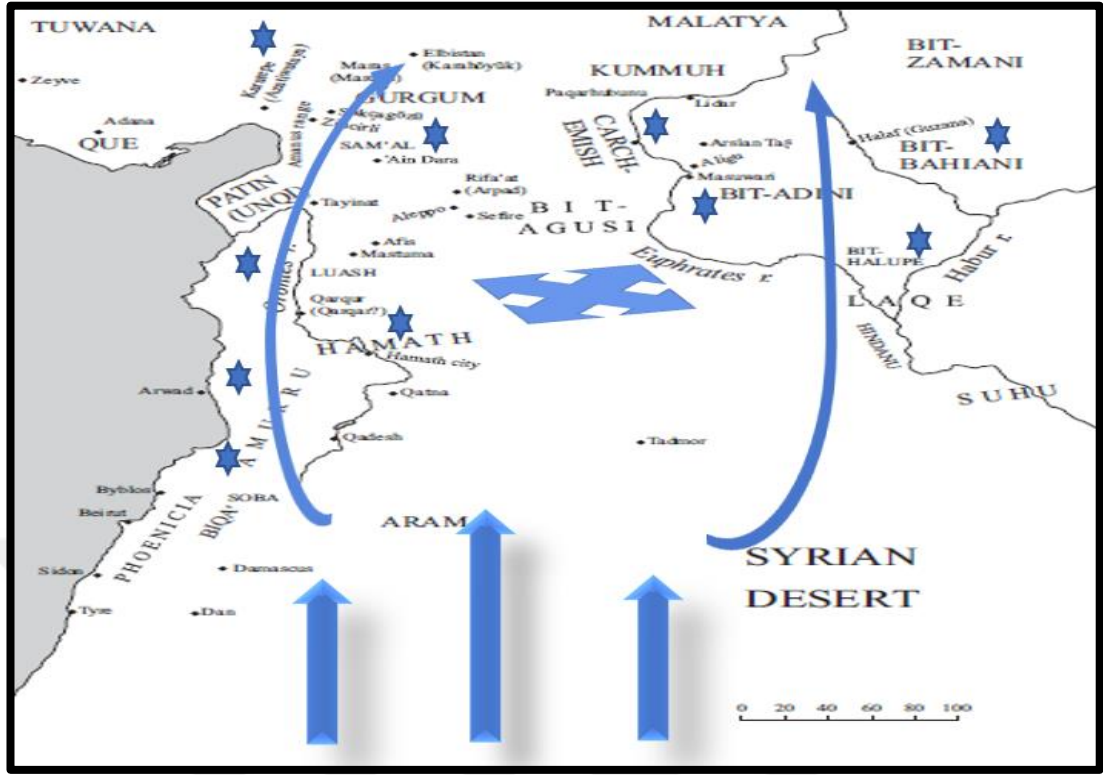
EK 4: Geç Bronz Çağı, Anadolu ve Kuzey Suriye. (Bryce, 2012, map 1)

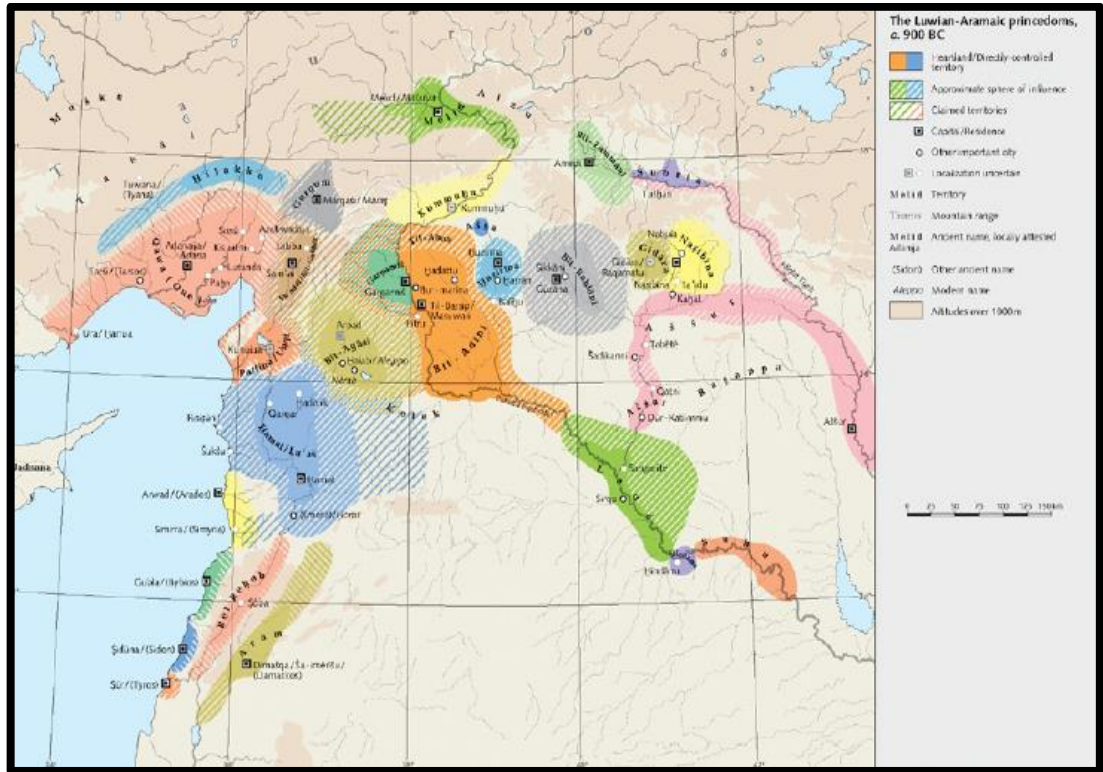
EK 5: İ.Ö. 12. yy. Deniz Kavimleri göç hareketleri ve Anadolu etnik yapısı (Weiss, 1982, s. 178)

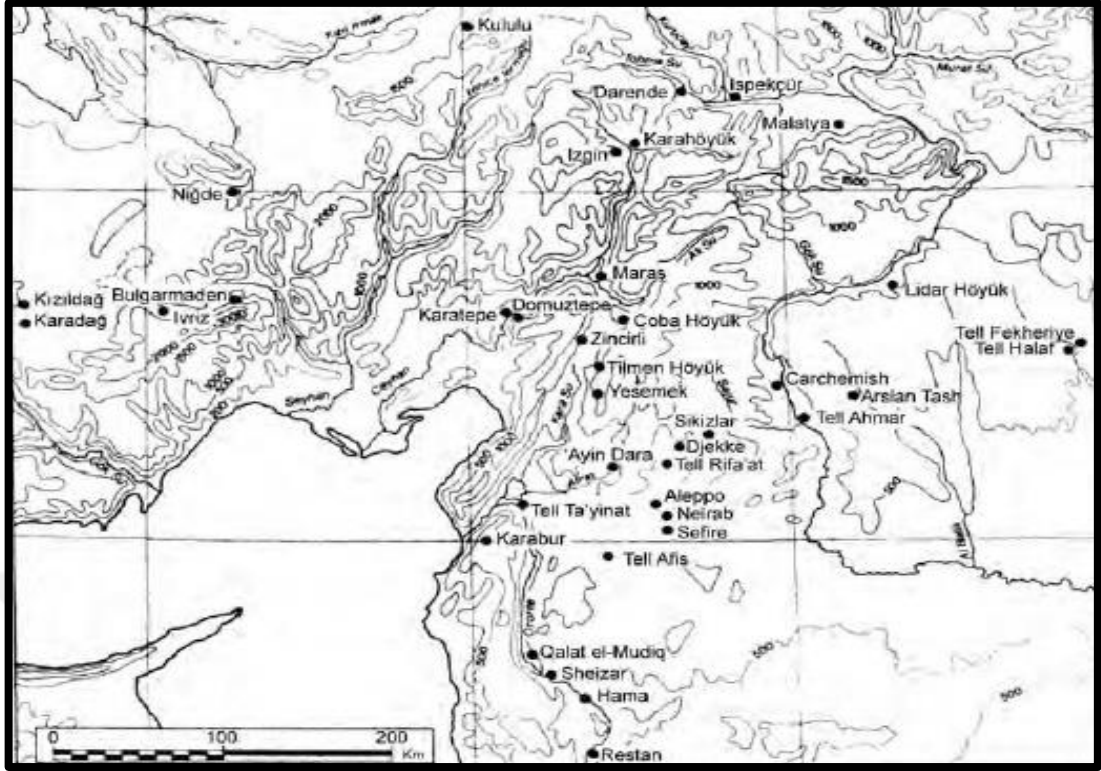
EK 6: Anadolu'daki Geç-Hitit kent Devletleri. (Bryce, 2012, map 2)

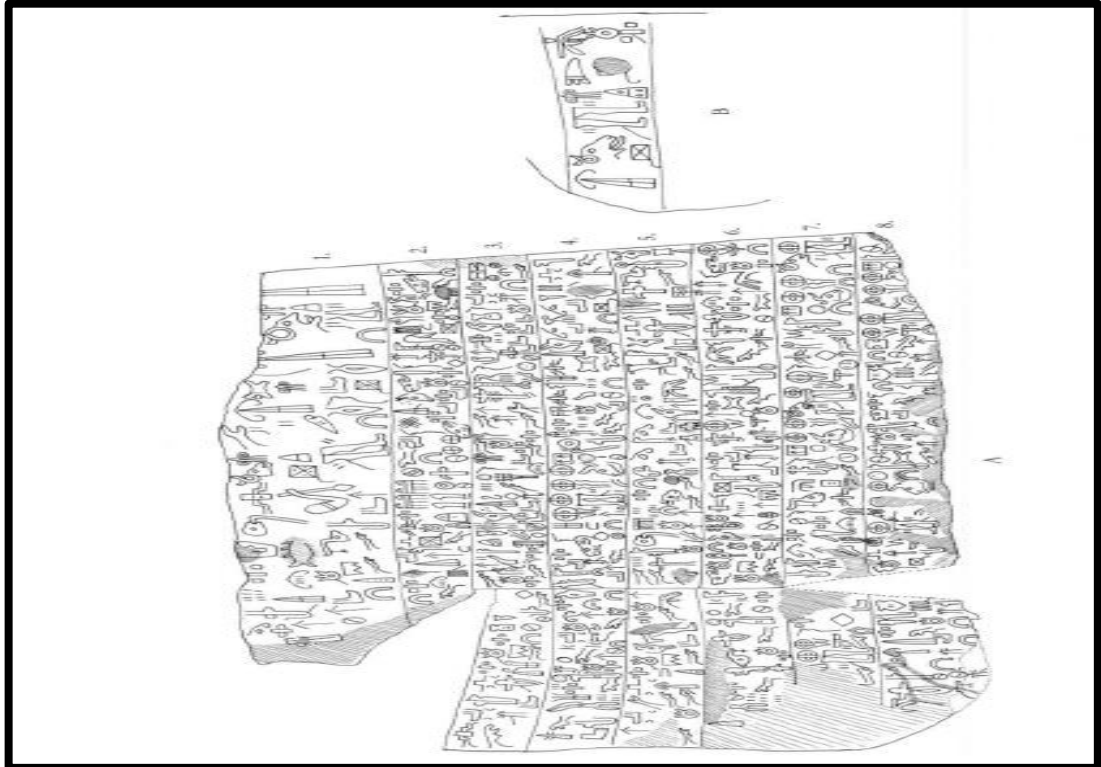
EK 7: Aramilerin göç hareketleri. (Hazırlayan: Cengiz Zeyrek)

EK 8: İ.Ö 10. yy. sonu Luwi-Arami yerleşimleri. (Niehr, 2014, map 1)

EK 9: Demir Çağlarında Anadolu Kuzey Suriye bölgesi. (Gilibert, 2011, fig. 1)

EK 10: Topado Yazıtı. (Hawkins, 2000, plate 253)

EK 11: Sam'al, Kilamuwa Yazıtı. (İ.Ö. 832-810) (Gilibert, 2011, Zincirli 65)

EK 12: Sam'al, Esarhaddon Steli. (İ.Ö. 680-669) (Leichty, 2011, Fig. 5)

EK 13: Geleneksel Hitit Biçemi (İ.Ö. 1050-850), Malatya Aslanlı Kapı. (Orthmann, 1971, Malatya A/6)

EK 14: Geleneksel Hitit Biçemi (İ.Ö. 1050-850), Malatya Aslanlı Kapı. (Orthmann, 1971, Malatya A/3)

EK 15: Assur Etkili Geç-Hitit Biçemi (İ.Ö 850-800), Malatya Aslantepe Höyüğü. (Orthmann, 1971, Malatya B/1)

EK 16: Assur Etkili Geç-Hitit Biçemi (İ.Ö 850-800), Malatya Aslantepe Höyüğü. (Orthmann, 1971, Malatya B/2)

EK 17: Assur Etkili Geç-Hitit Biçemi (İ.Ö 850-800), Zincirli İçkale Güney Kapısı.
(Gilibert 2011, Zincirli 13)

EK 18: Assur Etkili Geç-Hitit Biçemi (İ.Ö 850-800), Zincirli İçkale Güney Kapısı.
Orthmann 1971, Zincirli B/5)

EK 19: Assurlaşmış Geç-Hitit Biçemi (MÖ. 800/750-700), Kargamış Kral Burcu. (Orthmann, 1971, Kargamış G/7)

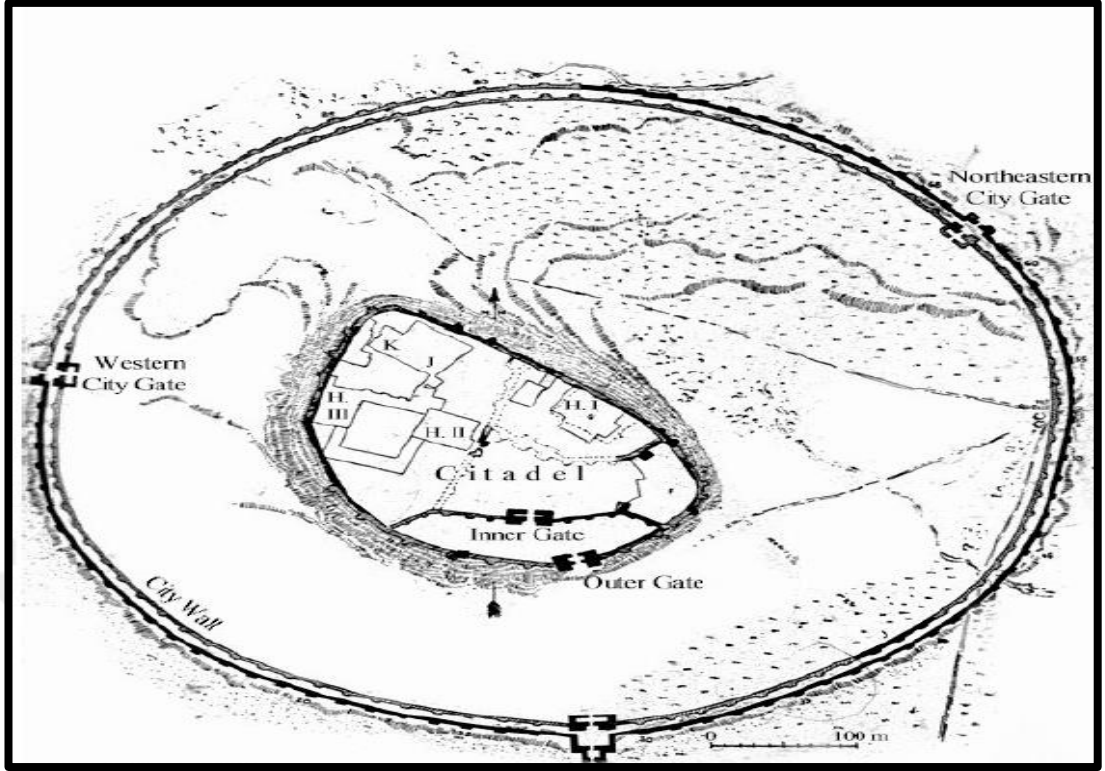
EK 20: Assurlaşmış Geç-Hitit Biçemi (MÖ. 800/750-700), Kargamış Kral Burcu. (Orthmann, 1971, Kargamış G/6)

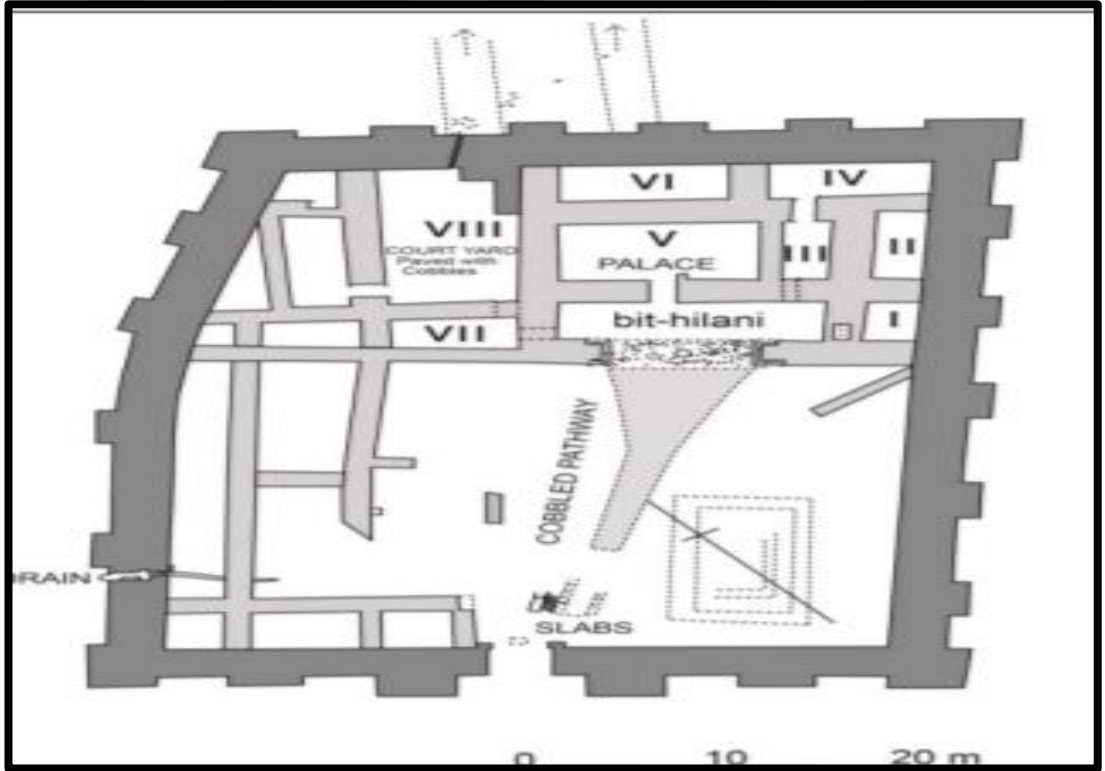
EK 21: Assurlaşmış Geç-Hitit Biçemi (MÖ. 800/750-700), Kargamış Kral Burcu. (Orthmann, 1971, Kargamış G/5)

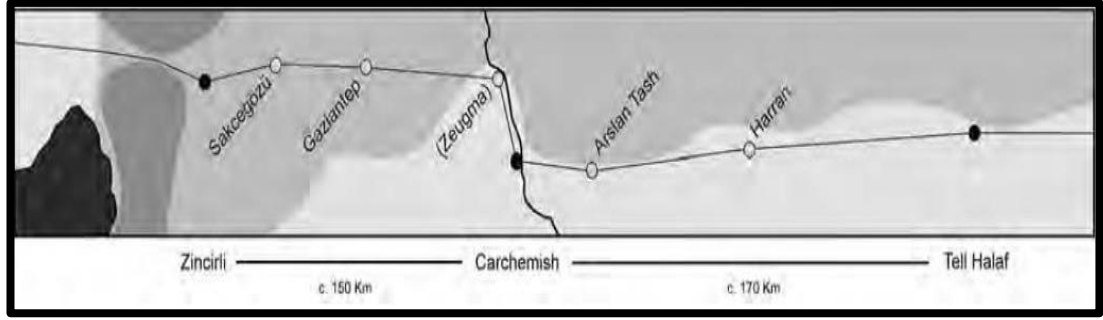
EK 22: Assurlaşmış Geç-Hitit Biçemi (MÖ. 800/750-700), Kargamış Kral Burcu. (Orthmann, 1971, Kargamış G/1)

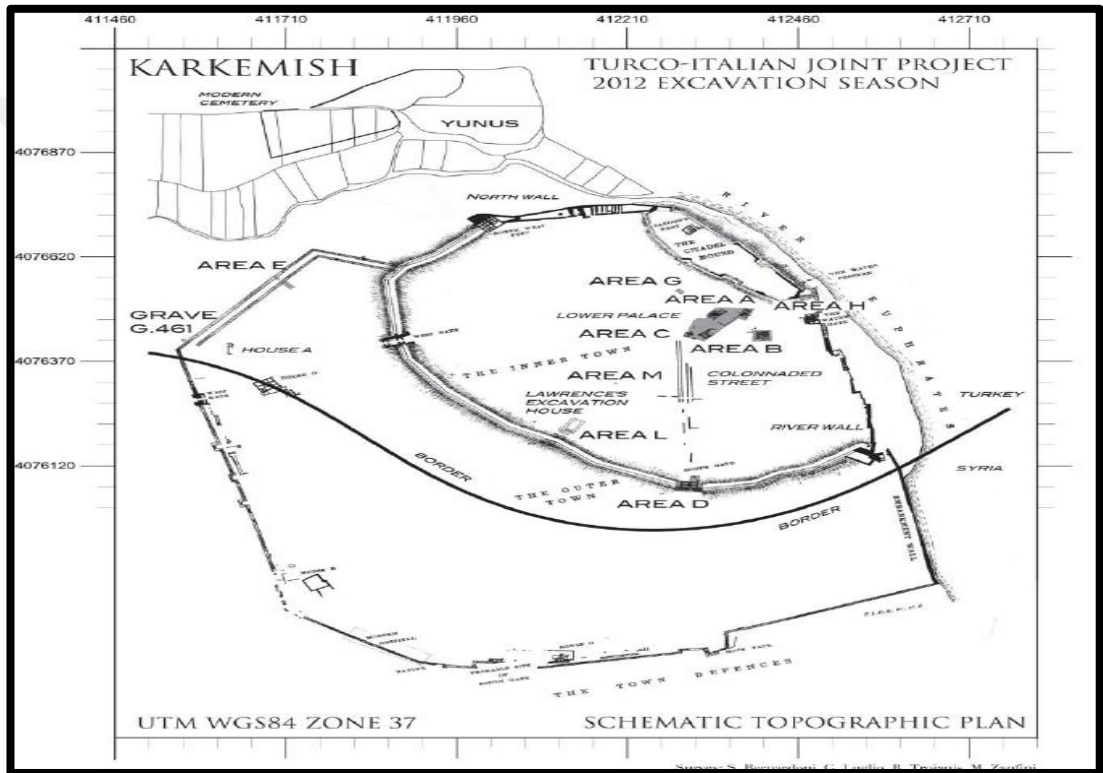
EK 23: Sam'al kent planı. (Naumann, 2019, resim 298)

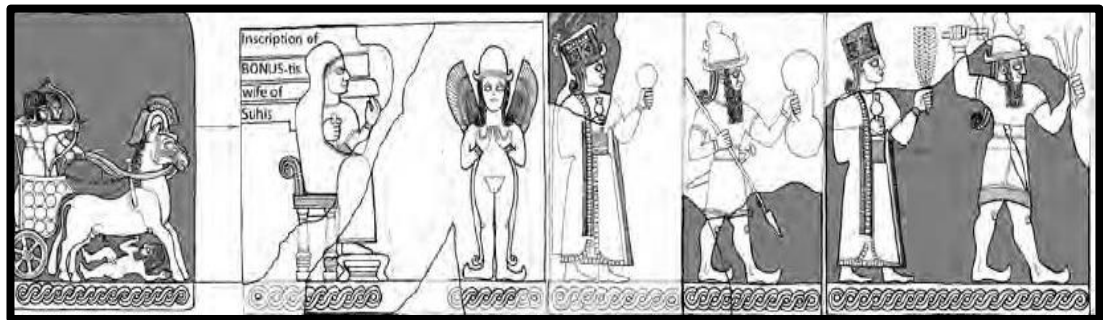
EK 24: Sakçagözü kent planı. (Garstang, 1912, plate 3)

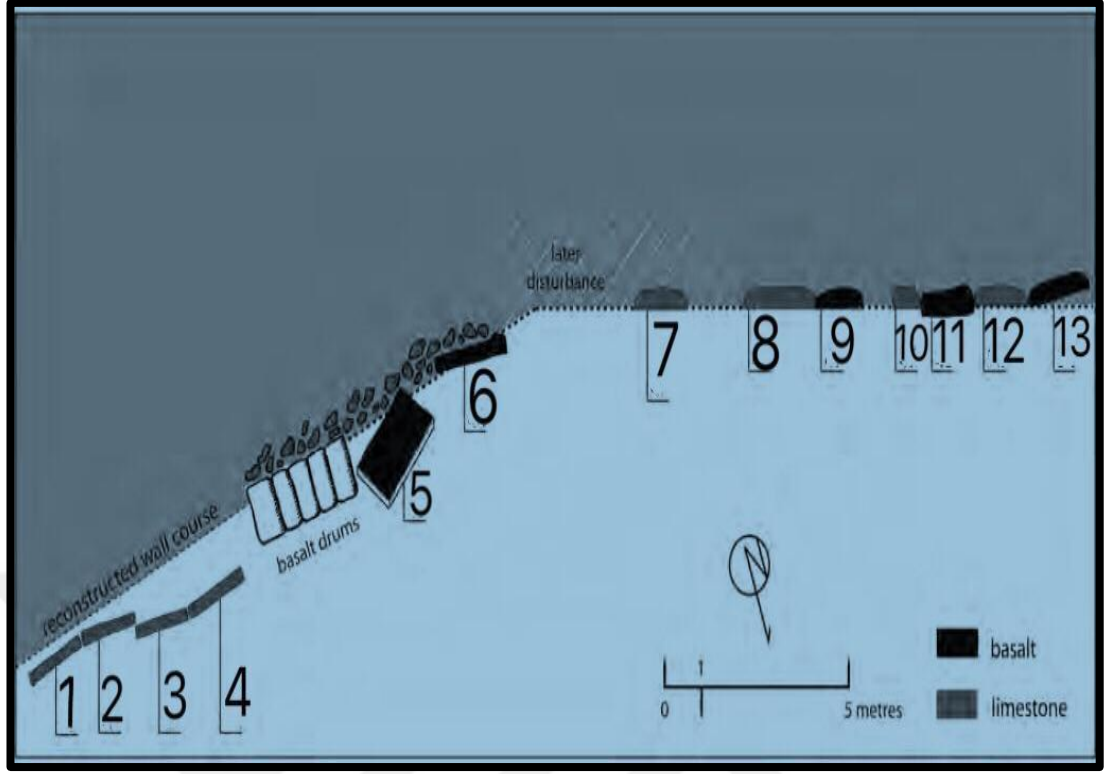
EK 25: Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye bağlantı yolu. (Gilibert, 2011, fig.2)

EK 26: Kargamış kent planı. (Marchetti, 2013, fig. 1)

EK 27: Kargamış Uzun yol kabartmaları. (Gilibert 2011, s. 33)

EK 28: Kargamış *Haberciler Duvarı*-Herald's Wall (Hazırlayan: Cengiz Zeyrek)